

BİR “İNSAN HAKKI” OLARAK “ÇEVRE HAKKI” VE TÜRK HUKUKUNDAKİ YERİ ENVIRONMENTAL RIGHTS AS HUMAN RIGHTS AND ITS PLACE IN TURKISH LAW

Hakan Olgun

Yrd. Doç., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü olgunh@hotmail.com

Volkan Işık

Savcı, volkan8519@hotmail.com

MAKALE BİLGİSİ

ÖZET

Geliş Nisan 2017
Kabul 11 Nisan 2017

Anahtar Kelimeler

Çevre
Çevre Hakkı
Dayanışma Hakları
Türk Hukuku

Çevre sorunlarının 20. yüzyılın ortalarından itibaren, başta gelişmiş batılı ülkeler olmak üzere, dünyanın pek çok yerinde insan hayatını etkilemeye başlaması, bu sorunları dünyanın en önde gelen gündem maddelerinden biri hâline getirmiştir. Pek çok düşünürün 1960’lı yıllardan itibaren konu ile ilgili kaleme aldıkları eserler, düzenlenen uluslararası konferanslar ve nihayet hazırlanan uzman raporları, konunun gündem oluşturmasında son derece etkili olmuştur. Dünya kamuoyunda çevre sorunlarına ilişkin bu tarz bir kaygının gelişmesinin en önemli sonucu ise, çevreyi korumanın en elverişli yollarından birinin, onu, hukukun bir öznesi hâline getirmek olduğu, diğer bir ifadeyle uluslararası ve ulusal düzeylerde bir çevre hukuku disiplininin inşa edilmesi gerektiği sonucuna varılmış olmasıdır. Böylesi bir hukukî perspektifin en önemli unsurlarından biri ise, hiç kuşku yok ki, ‘çevre hakkı’ kavramıdır. Bu bağlamda çalışma, ‘çevre hakkı’ kavramı üzerinde literatürde yer alan tartışmalara yer vermekte, kavramın ‘insan hakları’ arasındaki yerini tespit etmekte, tarihi gelişimi ve öğeleri üzerinde durmakta ve nihayet ‘çevre hakkı’nın Türk hukukundaki yerini tayin etmektedir.

© 2017 PESA Tüm hakları saklıdır

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Received 5 April 2017
Accepted 11 April 2017

Keywords

Environment
Right to Environment
Solidarity Rights
Turkish Law

Environmental problems have become one of the most important agenda items around the world since 1950’s. The books written by many intellectuals, the international conferences and the expert reports on the issue since 1960’s were very effective in this process. The most important result of this process is the development of the idea that one of the most sufficient means of protecting the environment is to make the environment a subject of the law. In other words, it is concluded that building an environmental law in international and national contexts is so important for environmental protection and sustainability. In this context, it should also be stressed that one of the key factors of such legal perspective is the concept of ‘right to environment’. So this paper, which deals with such a key concept, ‘right to environment’, includes the debates on the concept in ecological literature, determines the place of this right in general human rights, brings out the historical development and factors of ‘right to environment’ and finally allocates the concept in Turkish law.

© 2017 PESA All rights reserved

GİRİŞ

Çevre, en genel anlamıyla, "insanı etkileyen ve ondan etkilenen dış şartların tamamı" şeklinde tanımlanabilir (Görmez, 1989: 6). Çevre sorunlarını ise, "insanı da kuşatan doğa sisteminin sağlıklı bir biçimde işlemesine engel olan arıza veya düzensizlik" biçiminde tanımlamak mümkündür (Şahin, 2017: 221). Bu arıza veya düzensizliklerin ortaya çıkışı, hiç şüphe yok ki, büyük ölçüde insan faaliyetlerinin bir neticesidir. İnsan, bir tür olarak ortaya çıkışından bu yana, hayatını idame ettirebilmek amacıyla çevreye türlü yollarla müdahale etmek durumunda kalmıştır. Fakat insanın her türlü müdahalesinin, 'çevre sorunu' olarak nitelendirilebilecek bir neticeye yol açmadığı belirtilmelidir. Eğer öyle olsaydı, çevrenin korunması, insanın antropolojik bir varlık düzeyinde kalmasını gerektirirdi. Bu durum, çevre sorunlarının açıkça tarihsel bir olgu olduğuna işaret etmektedir. Gerçekten de Rönesans'la başlayan ve 'modern' sosyo-kültürel yapıları ortaya çıkaran süreçler, insanın doğa tasavvurunu ve doğayla olan ilişkilerini radikal bir dönüşüme uğratmış, süreç içerisinde ortaya çıkan endüstrileşme, nüfus artışı, şehirleşme ve teknolojik gelişme gibi olgular, yaklaşık son iki yüz yıllık bir zaman zarfında çevrenin kayda değer bir biçimde tahrip edilmesine yol açmıştır (Önder, 2003: 15-17).

Çevre sorunlarının insanlığın en önemli gündem maddelerinden biri hâline gelmeye başlaması ise yirminci yüzyılın ikinci yarısına tekabül eder. Londra'da 1952 yılında yaşanan hava kirliliğinin yaklaşık dört bin insanın hayatına ve yüz binden fazla insanın sağlığına mâl olması, çevre sorunlarının, insanın sağlıklı bir hayat sürme hakkını ne ölçüde tehdit edebileceğini açıkça ortaya koymuştur. 1960'lı yıllardan itibaren; *Rachel Carson*'un kaleme aldığı *Sessiz Bahar* (1962) adlı eser, *Roma Kulübü*'nün yayımladığı *Büyümenin Sınırları* (1972) başlıklı rapor veya *Stockholm Konferansı* (1972) gibi uluslararası zirveler ve benzerleri, gerek çevre sorunlarının vahâmetinin anlaşılmasında, gerekse de meselenin dünya kamuoyuna mâl olmasında bir hayli etkili olmuştur. Çevre sorunlarının ulusal sınırları aşan bir nitelik arz ediyor olması, onun, üstesinden gelinebilmesi için uluslararası toplumun ortak çabasını gerektiren küresel bir sorun olarak algılanmasının en başta gelen sebebidir. İnsanlığın yarım yüzyılı aşan bir süreçte yoğun bir biçimde karşı karşıya kaldığı hava kirliliği, ormansızlaşma, çölleşme, iklim değişikliği, kıyıların tahrip edilmesi, bitki ve hayvan türlerinin yok olması, sanayi atıklarının yol açtığı kirlenme vb. meseleler, bir yandan insanlığı tedirgin ederken, diğer yandan da küresel düzeyde çözüm arayışlarına ivme kazandırmıştır.

Dünya kamuoyunda çevreye ve çevre sorunlarına ilişkin bu tarz bir kaygının ortaya çıkmasının ve sorunun çözümüne yönelik arayışların en önemli neticelerinden biri, çevreyi korumanın en etkili yollarından birinin, onu, hukukun bir öznesi hâline getirmek olduğu sonucuna varılmış olmasıdır. Bu gelişmenin tedavüle soktuğu kavramlardan biri ise, hiç şüphe yok ki, literatürde zengin bir tartışma sahası açan 'çevre hakkı' kavramıdır. 'Sağlıklı', 'dengeli' veya 'elverişli' bir çevrenin uluslararası veya ulusal düzeylerde bir 'insan hakkı' olarak kabul edilmesi ve bu hakkın anayasalar ve kanunî düzenlemeler yoluyla teminat altına alınması, çevrenin korunması bakımından önemli bir merhale olarak kabul edilmektedir. Böylece sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının, idarî ve adlî makamlar önünde anayasal bir 'insan hakkı' olarak talep edilebilmesi, çevrenin tahrip olmasına yol açan eylemlerin 'insan hakkı' ihlâli olarak değerlendirilebilmesi ve bu bakımdan birtakım müeyyidelere tâbi kılınması mümkün hâle gelmiştir.

Bu bağlamda, literatür taramasına dayanan bu çalışmanın temel amacı, 'çevre hakkı'nın 'insan hakları' arasındaki yerini tespit etmek, 'çevre hakkı' kavramı üzerine literatürde yer alan tartışmalara yer vermek, kavramın tarihi gelişimi ve öğeleri üzerinde durmak ve nihayet 'çevre hakkı'nın Türk hukukundaki yerini belirlemektir.

1. Dayanışma Hakkı Olarak Çevre Hakkı

Hak; kişinin herhangi bir şeyi yapmaya veya herhangi bir şeye sahip olmaya ve ondan istifade etmeye ilişkin yetkisine temel teşkil eden bir kavramdır. Bu hâliyle hak, hak sahibi ile ödevli arasındaki ilişkiyi tayin etme işlevine sahiptir. Bu işlev, hak sahibi olmanın kişiye sağladığı, haktan kaynaklanan talebinde ısrar etme yetkisiyle gerçekleşmektedir. Diğer bir deyişle, bir hakkın hakiki değeri; hakkın konusundan istifadenin risk altında olması durumunda, kişiye hak talebinde bulunma yetkisini vermesindedir. Böylece, herhangi bir hakkın kullanılmasıyla, onun talep edilerek harekete geçirilmesi sağlanmakta, bu ise, ödevlinin hakka riayet etme yükümlülüğünü ortaya çıkarmaktadır. Şu hâlde, hak sahibinin haktan

istifadesi, bu hakka riayet edilmesi durumunda mümkün olmaktadır. Kişi, herhangi bir şeyi hak olarak talep edemedikçe, ancak bir faydadan istifade edebilir; bir hakka sahip olamaz (Donnelly, 1995: 19-21).

‘İnsan hakları’ kavramı ise, kişinin yalnızca insan olması hasebiyle sahip olduğu hakları ifade eder (Donnelly, 1995: 19). Tabii hak doktrinine göre, kişi bazı haklara doğuştan sahiptir. Dolayısıyla devlet, kendisinden önce de var olan, yani kendisinin vermediği bu haklara müdahalede bulunamaz. Buna mukâbil, pozitivist hak anlayışına göre, hukuk tarafından tanınmayan ve korunmayan temel bir hakkın kişiye sağlayabileceği herhangi bir teminat söz konusu değildir. Böyle bir hakkın kişiye bazı teminatlar sağlayabilmesi için, hukuk kurallarınca tanınması ve müeyyideye bağlanması gerekir (Gözler, 2006: 148). Dolayısıyla “insan hakları mücadelesinin nihaî amacının, bu haklara hukukî bir geçerlilik kazandırılması” (Donnelly, 1995: 25) olduğu söylenebilir.

İnsan hakları arasında, bu hakların tarihî evrimi baz alınarak yapılacak bir tasnif, çevre hakkının yerini belirlemek açısından önemlidir. Buna göre, insan haklarını üç farklı kuşağa ayırarak ele almak mümkündür. *Birinci kuşak haklar*, Fransız Devrimi’nin yansıttığı ferdi temele dayanan geleneksel hakları kapsar (Kaboğlu, 1988-1989: 113). Tarihî süreçte diğerlerinden daha önce ortaya çıkan bu haklar; kişi güvenliği, konut dokunulmazlığı ve düşünce hürriyeti gibi kişi haklarını ve seçme-seçilme ve siyasî faaliyette bulunma gibi siyasî hakları ihtiva eder (Akt. Gözler, 2006: 150). *İkinci kuşak haklar*, 20. yüzyıl boyunca belirli sosyal sınıfların mücadeleleri neticesinde kabul edilen sosyal haklardır (Kaboğlu, 1988-1989: 113-114). Bunlar; çalışma, dinlenme, emeklilik, sağlık hakkı gibi hakları ifade eder (Akt. Gözler, 2006: 150). *Dayanışma hakları* veya *kolektif haklar* olarak da anılan *üçüncü kuşak haklar* ise; *çevre hakkı*, barış hakkı, gelişme hakkı ve insanlığın ortak malvarlığına saygı hakkını ihtiva eden yeni bir haklar kategorisidir. Bu haklar, II. Dünya Savaşı’ndan sonra, bilhassa sömürgecilikten kurtulan Üçüncü Dünya ülkelerinin baskısı ile gündeme gelen haklardır. Dolayısıyla, dayanışma hakları arasında yer alan çevre hakkının geçmişinin çok eskilere gitmediğini, bunun 20. yüzyılın son çeyreği itibarıyla öne çıkan (Abdulahkimoğulları vd., 2011: 65) yeni bir hak olduğunu ifade etmek mümkündür.

İnsan haklarına ilişkin yukarıdaki tasnif, her ne kadar hakların tarihî evrim süreci baz alınarak yapıyorsa da, her bir kuşakta yer alan hak ve hürriyetleri belirleyen başka kıstasların da varlığından bahsetmek mümkündür. Sözgelimi, kişi hürriyetleri ve siyasî haklar, devlete ve topluma karşı ileri sürülebilir ve başkalarını müdahaleden meneder. Sosyal haklar ise, aksine, prensip olarak devletin etkin müdahalesini gerekli kılar (Kaboğlu, 1988-1989: 113-114). Zira fertlere devletten olumlu bir davranış, bir hizmet veya yardım talep etme imkânını tanıır (Kapani, 1993: 6). Buna mukâbil dayanışma hakları; fertler, devletler, kamusal veya özel topluluklar gibi, sosyal hayata katılanların tamamının, gayretlerini birleştirmeleriyle gerçekleştirilebilecek haklardır (Kaboğlu, 1988-1989: 113-114). Görüldüğü üzere, çevre hakkını da ihtiva eden ve ‘dayanışma hakları’ olarak da anılan bu yeni kuşak hakların en belirgin niteliği, bu hakları ilgilendiren meselelerin, fertlerin veya ülkelerin tek başına üstesinden gelemeyeceği sorunlar olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, bu yeni kuşak hakların gerçekleştirilmesi, insanlığın dayanışma içinde ortak hareket etmesini gerekli kılmaktadır (Güneş, 2012: 110).

İnsan haklarının evrimine ilişkin tasnif, bu hakların tarihî gelişim çizgileri arasındaki farkları ortaya koyar. Gerçekten de her bir kuşak hak, birbirinden farklı zamanlarda ortaya çıkmış ve gelişimini sürdürerek günümüze kadar ulaşmıştır. Fakat bu durum, söz konusu hakların yekdiğerinden kesin çizgilerle ayrılabilmesi veya bu haklar arasında herhangi bir ilişki olmadığı anlamına gelmez. Aksine, haklar muhtelif yönleriyle birbirini tamamlayarak bir bütün teşkil ederler; buna hakların monizmi denir. Bu çerçeveden bakıldığında, ayrı kuşaklarda yer alan kişi haklarının, sosyal hakların veya dayanışma haklarının tek başlarına bir anlam ifade etmesi mümkün değildir (Kapani, 1993: 7). Sözgelimi, sosyal bir hak olan ‘konut hakkı’ndan istifade edemeyen evsiz bir kimse için konut dokunulmazlığı hakkının mânâsı yoktur. Benzer biçimde, üçüncü kuşak haklardan olan çevre hakkının ihlâl edilmesi yoluyla kişinin sağlıksız bir çevrede yaşamaya mahkûm edilmesi, insanın en temel hakkı olan yaşam hakkını dahi tehlikeye atabilir. Dolayısıyla insan hakları birbiriyle ilişkilidir ve çevre hakkı da, pek çok yazar tarafından, yaşam hakkı ve sağlık hakkı gibi mevcut diğer hakların gerçekleştirilmesinin bir ön şartı olarak kabul görmektedir.

2. Çevre Hakkının Meşrûluğu Sorunu

Sağlıklı bir çevre hakkının bağımsız bir insan hakkı olarak kabul görüp görmemesi meselesi, literatürde derin bir tartışma konusu olagelmıştır. Gerçekten de liberal fikriyata sahip olanlar başta olmak üzere,

bazı yazarlar, çevre hakkının bağımsız bir hak olarak kabul edilmesine karşı durmuşlar, diğer bazıları ise, çevre hakkının insan hakları kataloğuna ilave edilmesinin önündeki kimi engellere dikkat çekmişlerdir.

Liberal bir perspektiften bakıldığında çevre hakkına ilişkin ilk sorun, onun 'kolektif' bir hak olmasından kaynaklanır. Bütün uluslararası insan hakları sözleşmeleri, insan haklarının öznesi olarak son kertede bireyi temel alır. Zira; bilinç, tercih yapabilme ve fâil olabilme gibi hususlar sadece birey için söz konusudur; grupların, toplulukların veya milletlerin mecazî anlamda bile bu vasıflara sahip olabilmeleri mümkün değildir. Herhangi bir grubunmuş gibi görünen tercih veya düşünceler, aslında o grubun mensubu bulunan fertlerin tercih veya düşünceleridir (Erdoğan, 1998: 10). Dolayısıyla her ne kadar grupların veya toplulukların birtakım haklarından bahsedilebilirse de, bunları insan hakları bağlamında değerlendirmek mümkün değildir (Coşkun, 2003: 587). Diğer yandan liberaller hakları, devlete ya da başkalarına, negatif bir tutum alma, yani yalnızca karışmama ödevi yükleyen 'negatif haklar' bağlamında ele alırlar. Dolayısıyla kişilerin haklarını kullanmaları, başkalarının da belirli bir biçimde eylemde bulunmasını gerektirmez. Fakat başkalarını, hak sahibinin rızası hilâfına belirli alanlara müdahaleden imtina etmeye mecbur kılar. Mesela kişinin hayat hakkı, başkalarını, o kişiyi hayatta tutmak için ellerinden gelen her şeyi yapma yükümlülüğü altına sokmaz, fakat o kişiyi öldürmeleri imkânını ortadan kaldırır. Oysa çevre hakkı, devlet de dâhil olmak üzere, başkalarının pasif bir biçimde belirli bir durumu kabullenmeleriyle yetinmez; onları harekete geçmeye zorlar (Şahin, 2012: 127-128). Bu ise, imtiyaza ilişkin belirli ihsanların, haklarla mütemâdiyen birbirine karıştırılması anlamına gelmektedir (Hamowy, 2003: 122). Meseleye bu çerçeveden bakıldığında, çevre hakkının meşrulaştırılması mümkün değildir (Şahin, 2012: 127-128).

Bunun haricinde bazı yazarlar çevre hakkının uluslararası hukuk düzeninde bağımsız bir hak olarak kabul görmesinin önündeki engellere vurgu yaparlar. Bu engellerden ilki, çevre hakkı gibi ilave bazı hakların ciddi bir 'insan hakları enflasyonu'na yol açacağına, bunun da mevcut insan haklarının değerini düşüreceğine ilişkin yaygın endişedir. Buna göre, insan hakları hukukunun insanlığın çağdaş meseleleri karşısında esnek bir tavır sergilemesi elbette önemlidir, lakin gerek hakların muhtevası gerekse de süreç bakımından, insan hakları hukuku geleneğinin bütünlüğüne duyulan saygı korunmalıdır. 'Sağlıklı bir çevre' anlamsız bir talep olmamakla birlikte, onu mevcut insan hakları teorisinin desteğinden mahrum bir biçimde bir insan hakkı olarak ilan etmek, insan haklarının tanınması sürecinin bütünselliğine yönelik açık bir tehdit oluşturmaktadır. İkinci olarak her yeni hak, taşıdığı nitelikler itibarıyla mevcut insan hakları hukukuyla insicamlı olmalı, fakat onu tekrar etmemelidir. İnsan hakları hukukunun, insan haklarının korunması ile çevre arasındaki ilişkiyi hâlihazırda tanyor olduğu gerçeği göz önünde tutulduğunda, çevre hakkının bağımsız ve devredilemez bir hak olarak kavramsallaştırılması zordur. Üçüncü engel, çevre hakkının kapsam ve içeriğine ilişkin sorunlardan kaynaklanmaktadır (Lewis, 2012: 44-45). Bu sorunlar, çevre hakkının öğeleri ve konuları üzerindeki kısmî belirsizliklerle ve kimi zaman hukukî koruma sağlamanın oldukça güç, hattâ bazen imkânsız olmasıyla ilişkilidir (Kaboğlu, 1991: 37-38). Sözelimi, çevre sorunlarının potansiyel olarak gelecek nesilleri etkileme ihtimali olmakla birlikte, çevre hakkı, henüz dünyaya gelmemiş insanlar için şimdiki nesle sürekli yükümlülükler getirmektedir. Dahası çevre hakkı, devletin yükümlülüklerine ilişkin teritoryal alanın oldukça genişlemesine sebep olur ki, bu; insan hakları hukuku açısından arzu edilmeyen bir durumdur. Daha önce de ifade edildiği üzere, bazı çevre sorunları, ülkelerin siyasî sınırlarını aşan sorunlardır. Bu sorunların gelişimi bazen uzun bir zaman dilimine yayıldığından, bunların sebebini, yarattığı etkiyi, sonuçlarını ve mağdurların kimliklerini tespit etmek zordur. Dolayısıyla çevre hakkının coğrafi ve zamansal boyutları, insan hakları teorisi açısından türlü güçlükler yaratır. Meseleye bu engeller çerçevesinden bakıldığında çevre hakkının insan hakları ajandasına dâhil edilmesi, mevcut insan hakları hukukunda tahrifata yol açar (Lewis, 2012: 44-45).

Mezkûr engellerin haricinde, çevre hakkı kavramının içerdiği antroposentrik çevre etiğine yönelik eleştirilere de yer vermek gerekir. Bu bağlamda çevre hakkının, 'çevrenin hakkı' biçiminde değil de bir 'insan hakkı' olarak formüle edilmesi, onu son tahlilde insan-merkezli bir bakış açısıyla mâlul hâle getirmektedir. Çünkü insanı türler hiyerarşisinin en tepesine yerleştiren bu bakış açısı, hayvanların, bitkilerin, diğer türlerin ve ekosistemlerin hak sahipleri olarak tanınmasını reddeder ve bunların korunmasını insanın istifadesi şartına bağlı kılar. Bu yaklaşım bilhassa 'derin ekoloji düşüncesi' mensuplarınca kabul edilemez bulunmaktadır (Lewis, 2012: 45). Zira doğanın, "insana faydalı olup

olmamasından bağımsız olarak kendiliğinden bir değeri olduğu” (Akt. Olgun, 2017: 387) anlayışını benimseyen derin ekolojik düşünce, türler arasında öngörülen böylesi bir hiyerarşinin reddine dayanmaktadır.

Çevre hakkının insan hakları hukukunun bir parçası olup olmadığına ilişkin yukarıda yer verilen tartışma, çevre hakkının yalnızca bir talep olarak mı kaldığı sorusunu akla getirmektedir. Bu soruya cevap arayan Kaboğlu’ya (1991: 39) göre; hukuk normlarının özünü talepler teşkil eder. Her hak talebi ise aslında toplumda yaşanan bir çıkar çatışmasının işaretidir. Bu çatışmanın derinleşmesiyle, sorun taraftarlarının dar çevresini aşar ve sosyal bir mesele hüviyeti kazanır. Konuyla ilgili tarafların, sivil toplum örgütlerinin ve toplumsal hareketlerin katkısıyla yapılan çalışmalar, hukukî mecburiyet duygusunun ortaya çıkmasına yardımcı olur. Hak talebi süreç içerisinde dönüşüme uğramakta ve hukuk tekniği vasıtasıyla norm hâline getirilmektedir. Çevre hakkının bütün bu süreçlerden geçtiğini vurgulayan Kaboğlu (1991: 39, 41-42, 45); sözgelimi sanayi üretiminin çevrede yarattığı tahribatın sosyal açıdan temel bir çatışma alanı yarattığını, sağlıklı bir çevrede yaşama talebinin çevreci grupları aşarak kitle hareketlerini ortaya çıkardığını ve böylece farkındalık sürecinin hızlandığını ifade etmektedir. İkinci olarak hak talebinin hukuk normuna dönüşmesi, mevcut hukuk kurallarıyla uyumu gerekli kılmaktadır. Başka bir deyişle yeni haklar, mevcut hakları tamamlayıcı bir özellik taşımaktadır. Oysa mesela çevre hakkıyla mülkiyet hakkı arasında bazı çelişkilerin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Fakat kamu yararını özel yarardan üstün tutma özelliğiyle çevre hakkı, aslında muhtelif hak kategorileri için asgarî bir müşterek alan ve uzlaşma zemini oluşturmaktadır. Nihayet hak talebinin hukuk kuralı hâline gelmesi için yeterince biçim değiştirmesi gerekir ki, bu da talep edilen hakkın pozitif hukuk tarafından kabul görmesiyle ve konu, özne ve teminat gibi faktörler açısından net olmasıyla mümkündür. Bu açıdan bakıldığında da çevre hakkı pozitif hukuk tarafından tanındıkça, sözgelimi pek çok ülke anayasasında kendine yer buldukça, biçim değiştirmekte ve normatif duruma geçiş önemli ölçüde tamamlanmış olmaktadır.

3. Çevre Hakkının Özü ve İçeriği

Genel olarak insan haklarının nihaî amacı insan onurunun korunmasıdır. Dolayısıyla çevre hakkının bir insan hakkı olarak kabul görmesi, insan onurunun korunmasına yaptığı katkıya bağlıdır. Diğer bir deyişle çevre hakkının bu konuma erişmesi, çevreye, insan onurunun korunması ve insan hayatının idamesi bağlamında vazgeçilmez bir nitelik atfedilmesiyle mümkündür (Özdek, 1993: 85). Yaşanan çevresel felaketlerden sonra anlaşılmıştır ki, yaşam hakkı başta olmak üzere mevcut insan haklarından istifade edebilmek, içinde yaşanılan mekânın elverişli olmasını gerektirir (Kılıç, 2012: 24). Kirletilen, tahrip edilen ve gün geçtikçe tükenen bir çevrede insan hayatının menfi yönde etkilenmesi, hattâ ortadan kalkması kaçınılmazdır. İnsan onurunun korunması ise, insanın öncelikle sağlıklı bir biçimde hayatta kalmasına bağlıdır. Şu hâlde çevrenin korunması, insan hayatının en vazgeçilmez unsurlarından biridir (Özdek, 1993: 86).

Çevrenin korunması sürecinin en kilit kavramlarından biri olan ‘çevre hakkı’, literatürde üç geniş haklar kategorisini içermektedir. Bu kategoriler; ‘bir insan hakkı olarak çevre hakkı’, ‘çevrenin hakkı’ ve ‘çevresel haklar’ biçiminde ifade edilmektedir. *Bir insan hakkı olarak çevre hakkı*; insan onuruna yaraşır bir hayatı mümkün kılan çevresel standartları imâ etmekte ve çevrenin bu standartlar doğrultusunda korunması ve geliştirilmesine vurgu yapmaktadır (Ebeku, 2003: 150). Bu bağlamda, ‘çevre hakkı’ kavramının literatürde sıklıkla, ‘sağlıklı’ ‘tatmin edici’, ‘temiz’, ‘elverişli’, ‘tabii’, ‘yaşanabilir’, ‘ekolojik açıdan bozulmamış’, ‘ekolojik açıdan dengeli’ gibi bir dizi sıfatla bir arada kullanıldığı görülmektedir (Rodriguez-Rivera, 2006: 183). Böyle bir tanımlama için çevrenin sahip olması gereken asgarî standartların kesin olarak nasıl tespit edileceği meselesi ise önemli bir tartışma konusudur. Bu konudaki belirsizliğin hakkın tatbikine mânî olmaması gerektiğini belirten Rodriguez-Rivera (2006: 183), hakların genellikle soyut fikirlerden neşet ettiğini ve somut tarihî ve sosyal bir bağlamda anlam kazandığını ifade etmektedir. Dolayısıyla kamu vicdanında bu standartların, idarî ve adlî makamların uygulamalarına imkân verecek bir kesinliğe sahip olduğu ileri sürülebilir.

‘Bir insan hakkı olarak çevre hakkı’ kategorisinin insan-merkezli içeriği sebebiyle eleştiriye muhatap olduğunu belirtmiştik. Bu bağlamda Collins (2007: 137) söz konusu kaygıları izâle etmek üzere, çevre hakkının ‘sağlıklı ve ekolojik açıdan dengeli’ nitelemesiyle birlikte kullanılması gerektiğini söylemektedir. Zira bu nitelemedeki ‘sağlık’ bileşeni doğrudan insan-merkezli bir ihtiyaca cevap

verirken, 'ekolojik açıdan dengeli' ifadesi ise çevre-merkezli bir kavram olarak kullanılmaktadır. Cullet (1995: 30) ise, 'sağlıklı', 'temiz', 'elverişli' gibi nitelermeleri sakıncalı bulmakta, bunların gelişmiş ülkelerin kendi özel sorunlarına odaklanarak tedavüle soktukları kavramlar olduğunu ve böylece az gelişmiş ülkelerin kendilerine has çevre sorunlarını göz ardı ettiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla daha tarafsız bir tutum sergilemesinden dolayı sadece 'çevre hakkı' kavramı tercih edilmelidir.

İkinci kategori olan *çevrenin hakkı* kategorisi, çevrenin, insana yararından bağımsız olarak kendiliğinden bir değer ihtiva ettiği fikrinden neşet eden bazı haklara sahip olduğunu ifade eder. Bu anlayış, "geleneksel hukukta hak sahipliği insana tahsis edilmiş olmasına karşın" (Turgut, 2009: 85-86), hakkı 'insana' değil, doğrudan doğruya 'çevreye' bahşeder (Ebeku, 2003: 150). Bu iki kategori arasındaki karşıtlık literatürde önemli bir tartışma konusu olagelmesine rağmen bazı yazarlar, 'çevrenin hakkı' kategorisinin, 'bir insan hakkı olarak çevre hakkı'nın inşa edilmesi sürecinde aslî bir unsur olduğunu ifade etmektedirler. Onlara göre, insanın sağlıklı bir çevrede hayat sürmesi talebi her ne kadar insan-merkezli bir nitelik arz ediyorsa da, insanı, doğal çevrenin dışında, ondan ayrı bir varlık olarak tahayyül etmek mümkün değildir. İnsan, karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi çerçevesinde doğal çevrenin ayrılmaz bir parçasıdır (Rodriguez-Rivera, 2006: 184). Dolayısıyla insanı çevresel bozulmadan korumayı amaçlayan her yaklaşım, zorunlu olarak çevreyi de koruyacaktır (Akt. Collins, 2007: 124).

Çevresel haklar kategorisi ise çevre hakkının tatbik edilebilmesi için gerekli olan bazı usûlî hakları ihtiva etmektedir. Bu haklar, çevresel konularda 'haber alma ve bilgi edinme hakkı', çevresel karar verme süreçlerine 'katılım hakkı' ve çevre sorunlarını idarî ve adlî makamlara taşımaya içeren 'başvuru hakkı'dır (Rodriguez-Rivera, 2006: 184).

4. Çevre Hakkının Unsurları

Çevre hakkı kavramının hukukun bir konusu olabilmesi, unsurlarının açık bir biçimde tanımlanmasına bağlıdır. Bu unsurları; 'hakkın konusu', 'hakkın öznesi' ve 'hakkın muhatabı' başlıkları altında ele almak mümkündür.

4.1. Hakkın Konusu

Çevre hakkının konusu, en yalın ifadesiyle, 'çevre'dir. Muhtelif disiplinler arasında çevrenin nasıl tanımlanması gerektiğine dair bir mutabakattan bahsedilemese de, hukukî açıdan onu en geniş anlamıyla bir 'ekosistem' olarak ele almak mümkündür (Özdek, 1993: 102). Ekosistem, "belirli bir alanda, birbirleriyle sürekli bir etkileşim içinde yaşayan canlılarla, bunların cansız çevrelerinin oluşturduğu bütün" olarak tanımlanır. Bu ekosistemlerden oluşan en büyük ekosistem birimi ise, 'ekosfer' veya 'biyosfer' olarak da anılan 'dünya ekosistemi'dir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2005: 37; Özdek, 1993: 103). Ekosistem kavramı, sadece doğal çevreyi değil, insanın tarih boyunca yarattığı birikimleri ifade eden sosyo-kültürel çevreyi de içerir. Ekosistemi oluşturan her bir birim, faaliyetleriyle diğer birimleri etkiler ve onların faaliyetlerinden etkilenir. Dolayısıyla insanın çevrede kirlilik veya bozulma yaratan faaliyet ve müdahaleleri, ekosistemin sağlıklı bir biçimde işleyişine engel olmaktadır (Özdek, 1993: 103). Şu hâlde "çevre hakkının konusunu oluşturan ekolojik açıdan sağlıklı ve dengeli bir çevre; toprak, su, hava, iklim, bitki örtüsü, biyolojik çeşitlilik, kültür ve tabiat varlıkları başta olmak üzere çevrenin tüm unsurlarının doğal yapılarının" (Semiz, 2014: 10) tahribattan korunduğu ve geliştirildiği bir çevredir.

4.2. Hakkın Öznesi

Çevre hakkının öznesi, "hakkın alacaklılarını, yani bu hakka saygı isteyebilecek yararlanıcıları ifade eder." Bunları; fertler, topluluklar, gelecek kuşaklar ve devlet olarak sıralamak mümkündür. Pozitif hukuk metinleri, bilhassa da anayasalar, hakkın öznesini ifade ederken genellikle 'yurttaşlar', 'fertler', 'herkes', 'halk', 'bütün halklar' veya 'topluluk' gibi muhtelif kavramlar kullanırlar (Kaboğlu, t.y.: 38-39). Bunların çevre hakkının özneleri olmalarının doğal neticesi, hakkın ihlâli durumunda; yani çevreye menfî bir müdahalede bulunulduğunda veya çevrenin iyileştirilmesi için olumlu bir müdahale gerektiğinde, çevre hakkını yükümlüye karşı ileri sürebiliyor olmalarıdır (Özdek, 1993: 107).

Çevre hakkı, zaman unsurunu hakka dâhil etme açısından istisnaî bir örnek oluşturur. Bu bağlamda hakkın öznesinin iki boyutundan bahsetmek mümkündür. İlk boyut 'günümüz insanları', ikinci boyut ise 'gelecek kuşaklar'dır. Gelecek kuşaklar da hakkın öznesine dâhil edildiklerinden, bugünkü kuşaklar, gelecek kuşakların çevre haklarını korumakla yükümlüdürler. Bu özelliğiyle çevre hakkı, günümüz

insanlığı ile gelecekteki insanlığı birbirine bağlayan ‘dayanışma’ olgusuna vurgu yapmakta ve geleneksel hukuktaki zarar-mağdur ilişkisini ortadan kaldırmaktadır (Kaboğlu, t.y.: 39-40).

Öte yandan devlet de, çevre hakkının öznelere arasında sayılmaktadır. Bu durum, çevre sorunlarının sınır tanımayan niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bunun bir neticesi olarak, bir çevresel zarara, her zaman bu zararın etkilerinin hissedildiği devletçe sebep olunmaz. Devletlerin, eylem ve işlemleriyle, başka devletlerin sınırları içinde birtakım çevresel sorunlara yol açmaları mümkündür (Cullet, 1995: 32). Dolayısıyla bu yolla mağdur edilen devletlerin, bu ihlaller karşısında hakka sahip olmaları söz konusudur. Nitekim bir çevre hukuku ilkesi olan ‘kirlenen öder’ ilkesi uluslararası alanda da uygulanmakta, böylece kirlilik ihracı gibi faaliyetlerin önlenmesi ve kirlenen ülkelerin bunun sonuçlarına katlanması öngörülmektedir (Özdek, 1993: 112). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de, Avrupa Konseyi’ne üye bir devletin kendi sınırları dışında çevresel etkide bulunan faaliyetlerinin, yine o ülkede yargı konusu yapılabileceğini kabul etmiştir (Cullet, 1995: 32).

4.3. Hakkın Muhatabı

Çevre hakkının muhatabı, bu hakka saygıyı gerçekleştirmekle yükümlü; kendilerine çevreyi koruma ve iyileştirme yükümlülüğü düşen kişi ve kuruluşlardır (Özdek, 1993: 113). Muhatabın ortaya konması, sorumluluk ve müeyyideler açısından önem taşır. Zira bir hakkın bağlayıcılığından bahsedilebilmesi, ancak o hakkın ihlali durumunda sorumlunun belirlenebilmesiyle ve ona hukukî müeyyide uygulanabilmesiyle mümkündür (Kaboğlu, t.y.: 48). Geleneksel haklarda haklar ve ödevler, öznelere itibariyle birbirinden ayrılabilirken (Keleş, 2015: 137-138), çevre hakkının yararlanıcıları aynı zamanda hakkın muhatablarıdır. Bu durum, çevre hakkının en belirgin niteliklerinden biri olan ‘hak-ödev diyalektiği’ni karşımıza çıkarmaktadır. Böylece fertler çevre hakkından sadece istifade etmemekte, diğer fertler, topluluklar ve devlet karşısında genel anlamda yükümlü kılınmaktadır. Bununla birlikte, devlet ve diğer topluluklar da yükümlülük altına sokulmuştur. Bütün aktörlerin aktif katılımını içeren bu tarz bir yükümlülük ilişkisi, hakkın tatbikinin içerdiği dayanışmanın açık bir göstergesidir (Kaboğlu, t.y.: 48).

Yükümlülüğün içeriğinde yer alan faktörler ise; ‘kirliliğin kontrol edilmesi ve önlenmesi, çevrenin korunması, iyileştirilmesi ve geliştirilmesi, tabii kaynakların rasyonel kullanılması, ekolojik istikrarın sağlanması ve sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi” gibi hususlardır (Akt. Abdulkakimoğulları vd., 2011: 69).

Çevre hakkının tatbikinde, hakkın yükümlülerinden biri olarak devletin önemli bir yeri vardır. Çünkü çevre sorunları gibi çok yönlü meselelerin üstesinden gelebilmek, ancak devlet gücünün seferberliğiyle mümkündür (Özdek, 1993: 113). Bu bağlamda çevre hakkı, devlete sadece ‘kaçınma’ yükümlülüğü değil; hakkın kullanım şartlarını düzenleme, teminat altına alma ve kamu makamlarını bu doğrultuda koordine etme gibi pek çok ‘pozitif’ yükümlülük getirmektedir (Kaboğlu, t.y.: 48; Kaboğlu, 1991: 47).

5. Çevre Hakkının Teminatı Olarak ‘Çevresel Usûlî Haklar’

Bir insan hakkı olarak çevre hakkının layıkıyla tatbik edilebilmesi, onu teminat altına alan bazı usûlî hakların varlığıyla mümkündür. Literatürde ‘prosedürel haklar’ olarak da anılan bu haklar; ‘haber alma/bilgi edinme hakkı’, ‘katılma hakkı’ ve ‘başvuru hakkı’ni ihtiva etmektedir.

5.1. Haber Alma/Bilgi Edinme Hakkı

Haber alma/bilgi edinme hakkı, esasen hukuk devletinin önemli bir unsuru olan ‘idarenin şeffaflığı’ prensibine dayanır. Bu hak, fertlerin çevreye ilişkin konularda hak sahibi aktif birer vatandaş vasfı kazanmalarını sağlayarak, çevresel demokrasiye önemli bir katkı yapar. Hak, çevresel bilgileri edinmenin yanında, bu bilgileri içeren belgelere erişim hakkını da ihtiva etmektedir. Hakkın kamusal makamlara yüklediği ödev, halkı çevresel konularda re’sen bilgilendirmek ve çevresel bilgiye erişim taleplerini karşılamaktır (Güneş, 2012-2013: 27). Bununla birlikte kamusal makamlar ve çevreyle ilgili sivil toplum örgütleri de çevresel bilgiye erişim talebinde bulunabilirler.

Çevre üzerindeki insan faaliyetlerinin kimi zaman telafisi mümkün olmayan sonuçlara yol açması, haber alma/bilgi edinme hakkının önemini artırmaktadır. Çevresel risk taşıyan faaliyetlerden haberdar olunması ve bu faaliyetlere yönelik önleyici tedbirler alınması, ancak bu hakkın etkin bir biçimde

kullanılmasıyla mümkündür (Kaboğlu, t.y.: 63-64). Dahası söz konusu hak, başka bir usûlî hak olan 'katılma hakkı'nın kullanılabilmesi için de bir ön şart işlevi görmektedir.

5.2. Katılma Hakkı

Çevre sorunlarının toplumun tüm kesimlerini etkileyen bir karakterde olması, bu sorunlarla mücadelede herkese yükümlülüklerin düşmesi ve bu süreçte başvurulacak tedbirlerin herkesin menfaatini ilgilendiriyor olması gibi sebepler; çevre sorunlarıyla mücadelede katılım olgusunu zarurî hâle getirmektedir. Bunun bir neticesi olarak çevre hakkının tatbiki sürecinin en önemli kavramlarından biri hâline gelen katılım, çevre ile ilgili pek çok düzenlemede bir hak olarak yerini almaktadır. Katılım, çevreye ilişkin kararların meşruiyetini ve etkinliğini artırmanın yanında, topluma ilgili süreci denetleme imkânı sunmakta, idarede şeffaflığı artırmakta ve karar alma sürecinde yerel şartların göz önünde bulundurulmasını sağlamaktadır (Güneş, 2012-2013: 26; Yurtcanlı-Duymaz, 2013: 187-188).

Katılma hakkının beş farklı pratiğinden bahsetmek mümkündür. Bunlardan *tepki gösterme*; halkın çevreye zararlı gördüğü bir kararı gösteri, toplantı veya dilekçe gibi yollarla reddetmesini ifade eder. *Birlikte hazırlık çalışması*; bilhassa sivil toplum örgütlerinin dâhil olduğu bir süreçte, çevre politikası ve genel düzenlemelere, müzakereler ve tartışmalar yoluyla katılmayı içerir. *Danışma*; idarece yaygın olarak benimsenen resmî bir katılım yolu olarak, 'sürekli komisyonlar'a katılma, kamuoyu yoklamaları ve 'danışma niteliğinde referandum' gibi yolları ihtiva eder. *Kararlara katılma*; sözgelimi bir reform çalışması esnasında mevcut kuruluş ve komisyonlara danışılmasını anlatır. *Çevre yönetimine katılma* ise; çevreyle ilgili sivil toplum örgütlerinin, kendi girişimleriyle korunmuş olan doğal alanları işletmeleri, kendilerine verilen resmî görevler çerçevesinde millî parkları korumaları veya vatandaşların çevreye ilişkin farkındalıklarını artırmaları gibi faaliyetleri ifade etmektedir (Kaboğlu, t.y.: 72-76).

5.3. Başvuru Hakkı

Başvuru hakkı, hak arama hürriyetinin çevre hakkı bağlamında kullanılmasıdır. Bu kullanım, fertlerin veya toplulukların, çevresel zararları önlemek, durdurmak veya bu zararların telafi edilmesini sağlamak üzere idarî ve yargısal yollara başvurabilmelerini ihtiva eder. Çevre değerleri karşısında yükümlülüklerini ihmal edenlere ve çevreye zarar verenlere karşı başvuru imkânının ve idarî, hukukî ve cezaî müeyyidelerin söz konusu olmadığı durumlarda, çevre hakkının bağlayıcılığından bahsetmek mümkün değildir. Bu hak idarî makamlara başvuruyu ve anayasa yargısı, idarî yargı ve adlî yargı dâhil olmak üzere yargısal başvuruları kapsamaktadır (Kaboğlu, t.y.: 79).

6. Çevre Hakkının Uluslararası Alanda Gelişimi

Birleşmiş Milletler'in himayesinde düzenlenen ve 113 ülkenin iştirak ettiği Stockholm İnsan Çevresi Konferansı'ndan (1972) bu yana, insan hakları, sağlık ve çevre arasındaki ilişki pek çok uluslararası hukukî belgeye, insan hakları örgütlerinin ve uluslararası mahkemelerin kararlarına konu olmuştur. Bu düzenleme ve kararlardan bazıları üç farklı kategori çerçevesinde ele alınacaktır. *İlk kategoride* 'sağlıklı bir çevre hakkı'nı açıkça tanıyan düzenlemelere yer verilecektir. Bu düzenlemelerin bazıları sağlıklı bir çevreyi bağımsız ve temel bir insan hakkı olarak ele almakta, diğer bazıları ise onu, yaşam hakkı ve sağlık hakkı gibi uluslararası düzeyde teminat altına alınmış bazı temel insan haklarından istifade etmenin bir ön şartı olarak görmektedir. *İkinci kategoride*, çevre hakkını usûlî haklar çerçevesinde ele alan bazı düzenlemeler ele alınacaktır. Bunlar, bütün insan hakları belgelerinde yer alan 'bilgi edinme', 'katılma' ve 'başvuru' gibi usûle ilişkin hakları, sağlıklı bir çevre hakkının gerçekleştirilmesinde birer araç olarak düzenlemektedir. *Üçüncü kategoride* ise çevre sorunlarının bazı temel insan haklarını ihlâl etmesi durumunda, uluslararası mahkemelerin ihlâl edilen haklardan hareketle, 'yaratıcı yorum' yoluyla çevre hakkını gerçekleştirmelerine ilişkin örneklere yer verilecektir (bkz. Kravchenko, 2012; Collins, 2007; Lewis, 2012; farklı bir sınıflandırma için bkz. Shelton, 2002).

6.1. 'Sağlıklı Bir Çevre' Hakkının Gelişimi

Stockholm Konferansı (1972), çevre hakkının uluslararası alanda kabulü açısından bir milat olarak değerlendirilmekle birlikte, bu tarihten önce çevreyi sağlığın bir uzantısı olarak ele alan bazı düzenlemelerin varlığından bahsetmek mümkündür. Çevre sorunlarının dünya kamuoyunu bugünkü kadar meşgul etmediği bir dönemde ortaya çıkan bu düzenlemeler, çevre hakkını tanımazlar (Kravchenko, 2012: 165). Sözgelimi Dünya Sağlık Örgütü Anayasası (1946), sağlıktan azamî düzeyde

yararlanmayı temel bir insan hakkı olarak niteledikten sonra, diğer görevlerinin yanında örgüte; “(...) çevre sağlığının muhtelif yönlerini (...) geliştirmek” görevini de vermektedir. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi (1966) ise, benzer biçimde, “çevresel ve endüstriyel sağlığın tüm yönleriyle geliştirilmesi”ne hükmetmektedir.

Belirtildiği üzere, çevre hakkının uluslararası arenaya çıkışı Stockholm Konferansı (1972) münasebetiyle olmuştur. Stockholm Deklarasyonu, 1. ilkesinde; “*insan, onurlu ve refah içinde bir hayata imkân veren nitelikte bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve elverişli hayat şartları temel hakkına sahiptir ve şimdiki ve gelecek nesiller için çevreyi korumak ve geliştirmek açısından büyük bir sorumluluk taşımaktadır*” hükmüne yer vermektedir.

Stockholm Deklarasyonu devletler açısından herhangi bir bağlayıcılığa sahip olmamakla birlikte, hukukî bir öneme sahiptir. Sağlıklı bir çevre hakkını teminat altına almayan Deklarasyon, onun için gerekli bir altyapı oluşturmaktadır. Gelinek noktada çevre hakkına ilişkin olarak Deklarasyon’da ifadesini bulan hükümlerin artık bir teamül hukuku noktasına eriştiğini; başka bir ifadeyle Deklarasyon’un ‘yumuşak hukuk’ niteliğine büründüğünü söylemek mümkündür (Uz, 2008: 104-105).

Stockholm Konferansı’ndan sonra çevre hakkı, uluslararası alanda başka pek çok ‘yumuşak hukuk’ belgesine konu olmuştur. Sözelimi, Birleşmiş Milletler’in ‘Ortak Geleceğimiz’ olarak da anılan ‘Brundtland Komisyonu Raporu’na (1987) ilave edilen ‘sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin taslak ilkeler’; “*bütün insanlar sağlık ve refahları için elverişli bir çevre hakkına sahiptir*” hükmünü içerirken (Collins, 2007: 132), Fransa’nın teklifi ve 24 ülkenin katılımıyla yayımlanan (Susskind, 1994: 107) ‘Hague Çevre Deklarasyonu’ da (1989), benzer biçimde; “*çevresel bozulmanın yaşanabilir bir küresel çevrede hayat sürme hakkını tehdit ettiğini*” ifade etmiştir. Ertesi yıl, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 45/94 sayılı kararı, “*bütün fertlerin, sağlıkları ve refahları için elverişli bir çevrede yaşama haklarını tanımakta ve üye devletleri, uluslararası kuruluşları ve sivil toplum örgütlerini, daha iyi ve daha sağlıklı bir çevreye ulaşmak için harcanan çabaları artırmaya davet etmektedir*” (Collins, 2007: 132; Shelton, 2011: 265).

Birleşmiş Milletler’in himayesinde düzenlenen ve 172 ülkenin katılımıyla gerçekleşen ‘Rio Çevre ve Kalkınma Konferansı’nın (1992) ardından yayımlanan ‘Rio Deklarasyonu’nun 1. ilkesi ise; “*İnsanlar sürekli ve dengeli kalkınma çabalarının merkezindedir. İnsanların, doğa ile uyum içinde, sağlıklı ve verimli bir yaşam sürmeye hakları vardır*” demektedir.

Daha yakın döneme ilişkin bir örnek, UNESCO ve BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği’nin himayesinde düzenlenen ‘Çevre Hakkı Uzmanları Uluslararası Semineri’nin (1999) yayımladığı ‘Bizkaia Çevre Hakkı Deklarasyonu’dur. Deklarasyon’un 1. maddesi şöyledir: “*Herkes, ferdî veya kolektif olarak, sağlıklı ve ekolojik açıdan dengeli bir çevre hakkına sahiptir*” (Collins, 2007: 134).

Sağlıklı bir çevre hakkının uluslararası gelişiminde etkili olan kayda değer bir başka belge ise, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları ve Çevre Özel Raportörü *Fatma Zohra Ksentini*’nin 1994 yılında ‘Ayrımcılığın Önlenmesi ve Azınlıkların Korunması Alt Komisyonu’na sunduğu nihai rapordur. Bu raporda *Ksentini*; insan haklarının korunmasıyla çevrenin korunmasının karşılıklı olarak birbirine bağlı olduğunu, çevresel yıkımın mevcut insan haklarını ihlâl etme riski taşıdığını ve usûlî çevre haklarının kabulü ve tatbikinin hem insan hakları hem de çevre koruma açısından kritik bir önemde olduğunu belirtmiştir. Bu rapora ilave edilen ‘İnsan Hakları ve Çevre Üzerine İlkeler Taslak Deklarasyonu’nun 2. ilkesi “*her insan güvenli, sağlıklı ve ekolojik açıdan elverişli bir çevre hakkına sahiptir*” derken, 5. ilkesi şu hükmü içermektedir: “*tüm insanlar, ulusal sınırlar dâhilinde veya hâricinde, çevre kirliliğinden, çevresel bozulmadan ve çevreyi, hayatı, sağlığı, geçimi, refahı veya sürdürülebilir kalkınmayı tehdit eden faaliyetlerden âri olma hakkına sahiptir*” (Collins, 2007: 133-134; Rodriguez-Rivera, 2006: 186).

Bu kategori bağlamındaki son örnek, bölgesel düzeyde iki önemli belge içermektedir. Bunlar; ‘Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi’ (1981) ile ‘San Salvador Protokolü’ olarak da anılan ‘Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında İnsan Haklarına İlişkin Amerikan Sözleşmesine Ek Protokol’dür (1988). Bu belgelerin önemi, her ikisinin de, sağlıklı bir çevre hakkını, bağımsız ve temel bir insan hakkı olarak tanımlanmış olmalarıdır (Shelton, 2011: 267). Elliden fazla ülkenin taraf olduğu ‘Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi’nin 24. maddesi; “*tüm halklar gelişmelerine imkân sağlayan, tatmin edici bir çevre hakkına sahiptir*” derken, 13 ülkenin onayladığı San Salvador Protokolü, 11. maddesinde; “*Herkes sağlıklı bir çevrede yaşama ve temel kamu hizmetlerine erişim hakkına sahiptir. Taraf devletler,*

çevrenin korunması ve geliştirilmesini teşvik etmelidirler" hükmüne yer vermektedir (Collins, 2007: 134-135; Shelton, 2002: 6-7).

6.2. Usûlî Haklar Yoluyla Çevre Hakkının Gelişimi

Bu kategoride, sağlıklı bir çevre hakkının uluslararası düzeyde gelişimini 'usûlî haklar' yoluyla sağlayan bazı düzenlemelere yer verilecektir. Bunlar, daha önce de belirtildiği üzere, 'bilgi edinme', 'katılma' ve 'başvuru' gibi usûle ilişkin insan haklarını, çevre hakkının tatbikinde birer araç olarak düzenleyen belgelerdir.

Söz konusu belgelere ilk örnek, 1982 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda, kalkınmakta olan 34 ülkenin desteğiyle kabul edilen 'Dünya Doğa Şartı'dır (Wood, 1985: 977). Şart'ın 23. ilkesi şu hükmü ihtiva etmektedir: "*Herkes, ulusal mevzuatı uyarınca, ferdî veya kolektif olarak, çevrelerini doğrudan ilgilendiren kararların oluşumuna katılma ve çevresel bozulmadan zarara uğramaları durumunda tazminat araçlarına erişim imkânlarına sahip olmalıdır*" (Collins, 2007: 129-130).

Bir önceki kategoride ele aldığımız Rio Deklarasyonu (1992) ile Rio Konferansı'nın küresel eylem planı niteliğindeki 'Gündem 21'in de usûlî haklara ilişkin bazı hükümler ihtiva ettiği görülmektedir. Deklarasyon; çevresel konularda 'bilgiye erişim'in, 'katılım'ın ve 'başvuru' mekanizmalarının sağlanması gerektiğine vurgu yapmaktadır (Akt. Uz, 2008: 105). 'Gündem 21' ise; karar alma süreçlerine geniş çaplı kamusal katılımın sağlanmasını, sürdürülebilir kalkınmayı başarmanın en temel ön koşullarından biri olarak göstermektedir (Collins, 2007: 130).

Bu kategoride değerlendirilebilecek pek çok 'yumuşak hukuk' belgesine ilaveten, hukuken 'bağlayıcı' bazı düzenlemelerin varlığından da bahsetmek mümkündür. Sözgelimi 'Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu' tarafından 1991 yılında kabul edilen ve kısaca 'ESPOO Sözleşmesi' olarak anılan 'Sınır Aşan Çevresel Etki Değerlendirmesi Sözleşmesi' bunlardan biridir. 45 ülkenin taraf olduğu (Güneş, 2014b: 9) bu sözleşme; herhangi bir faaliyetten etkilenmesi muhtemel alanlarda yaşayanların, bu faaliyetle ilgili bilgilendirilmelerine, bununla ilgili söz söyleme ve itiraz etme imkânlarının sağlanmasına ve bu söz ve itirazların yetkililere ulaştırılmasının teminat altına alınmasına hükmetmektedir (Collins, 2007: 130).

Çevresel usûlî hakları güvence altına alan bağlayıcı belgelerin en önemlisi 'Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu' tarafından 1998 yılında imzaya açılmış olan ve 'Aarhus Sözleşmesi' olarak da bilinen 'Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Çevresel Karar Verme Sürecine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi'dir (Güneş, 2010: 301). Sözleşmeye 2012 yılı itibariyle 45 ülke taraf olmuştur (Kravchenko, 2012: 176). Sözleşmenin çevresel bilgiye erişim konusunu düzenleyen 4. maddesi, sözleşmeye taraf olan ülkeleri, fertlerin çevresel bilgileri talep etmeleri durumunda, herhangi bir menfaat şartı aramaksızın bu talepleri yerine getirmekle yükümlü kılmaktadır. Sözleşmenin 6-8. maddeleri çevresel karar alma süreçlerine halkın katılımını düzenlemektedir. Bu maddelerde sırasıyla; halkın çevresel etkinliklere ilişkin kararlara katılımı, çevreyle ilgili plan, program ve politikalara katılımı ve nihayet yürütmeye ilişkin düzenlemelerin hazırlanması sürecine katılımı ele alınmaktadır. Yargısal başvuru ise, sözleşmenin 9. maddesinde düzenlenmiştir. Bu maddede, 4. ve 6-8. maddelerde düzenlenen ilkelere aykırılıklar ve ulusal hukukun ihlâli gibi durumlarda, ilgilinin talebi üzerine, mahkeme veya tarafsız bir organ önünde yürütülecek bir denetim usûlü teminat altına alınmıştır (Güneş, 2010: 306, 310, 313).

6.3. 'Yaratıcı Yorum' Yoluyla Çevre Hakkının Gelişimi

Mahkemelerin, hukuk sistemindeki boşluklar karşısında, kimi anahtar kavramları kullanmak suretiyle bu boşlukları telafi etme faaliyetlerine 'yaratıcı yorum' denir (Erdoğan, 2005: 8). Bu bağlamda uluslararası mahkemeler, bir insan hakkı olarak çevre hakkının sözleşmelerde açıkça tanınmıyor olması durumunda, sözleşmede mevcut insan haklarından hareket ederek çevre hakkını gerçekleştirme yoluna gitmektedirler. Gerçekten de, 1990'lı yıllardan itibaren Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), "çevre hakkının Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (AİHS) açıkça tanınan bir insan hakkı olmaması sebebiyle" (Ertaş, 2012: 83), diğer temel insan haklarından 'çevre hakkı' türetmektedir. Mahkeme bunu yaparken, önüne gelen davalardaki çevre sorunlarının, AİHS'nin 'yaşam hakkı'nı teminat altına alan 2. maddesini ve 'özel hayat ve aile hayatına saygı hakkı'nı teminat altına alan 8. maddesini ihlâlinden hareket etmektedir. Benzer biçimde 'Amerikan İnsan Hakları Mahkemesi' de 'mülkiyet hakkı'nın

ihlâlden hareketle benzer bir yol tercih etmiştir (Kravchenko, 2012: 170-171). Aşağıda, uluslararası mahkemelerin ‘yaratıcı yorum’ faaliyetleri, yukarıda bahsi geçen hakların ihlâlini içeren 3 örnek dava üzerinden ele alınacaktır.

Yaşam Hakkının İhlaline örnek olarak *Öneryıldız/Türkiye davası*: Davacının ruhsatsız evi, Ümraniye çöplüğü olarak da bilinen çöp dökme sahasına yakın bir arazi üzerinde inşa edilmiştir. Söz konusu sahada 1993 yılının Nisan ayında meydana gelen metan gazı patlamasında yanarak çevreye saçılan atıklar, davacının evinin yanmasına ve dokuz akrabasının ölümüne sebep olmuştur. Davacı, yetkilileri patlama riskine karşı uyarın bir bilirkişi raporunun varlığına rağmen, tedbir alınmaması sebebiyle şikâyetçi olmuştur (TC Adalet Bakanlığı, 2015: 1-2). Açılan davalarda verilen kararlardan tatmin olmayan davacı, AİHM’e başvurmuştur. Mahkeme, olaydan önce bir raporla patlama riskine dikkat çekildiğini, yetkililerin söz konusu riskin farkında olmalarına rağmen halkı bu konuda uyarılmadıklarını ve herhangi bir tedbirin alınmadığını belirterek, Sözleşme’nin ‘yaşam hakkı’ını teminat altına alan 2. maddesinin ihlâl edildiğine 2004 yılında karar vermiş, söz konusu ölümlerden Türkiye’yi sorumlu tutmuştur (Alıca, 2011: 113-114; Kravchenko, 2012: 171).

Özel Hayat ve Aile Hayatının İhlaline örnek olarak *López Ostra/İspanya davası*: İç hukuk yollarını tüketen davacı, evinin birkaç metre uzağında yer alan çöp arıtma tesisinden kaynaklanan koku, gürültü ve hava kirliliğinden gördüğü zarar sebebiyle, Sözleşme’nin ‘işkence yasağı’ını içeren 3. maddesinin ve ‘özel hayat ve aile hayatına saygı’ hakkını içeren 8. maddesinin ihlâl edildiği iddiasıyla, gerekli tedbirleri almayan İspanya aleyhine AİHM’e başvurmuştur. Mahkeme, 1994 yılında verdiği kararda, Sözleşme’nin 3. maddesinin ihlâlinin söz konusu olmadığını, fakat bu tarz ciddi çevre kirlenmelerinin kişilerin esenliğini menfi yönde etkileyebileceğini, onların aile ve özel hayatlarına zarar verebileceğini belirterek, ilgili olayda Sözleşme’nin 8. maddesinin ihlâl edildiğine karar vermiştir. Mahkeme, bu çöp arıtma tesisinden elde edilen ekonomik faydayla, davacının Sözleşme’den kaynaklanan haklarından etkin bir biçimde istifadesi arasında adil bir denge kurulmadığına dikkat çekmiş ve İspanya’yı, davacıya tazminat ödemeye mahkûm etmiştir (Özkan, 2006: 63).

Mülkiyet Hakkının İhlaline örnek olarak *Awas Tingni/Nikaragua davası*: Mülkiyet hakkının genellikle çevre hakkıyla çeliştiği düşünülmeyle birlikte, ‘Amerikan İnsan Hakları Mahkemesi’nin 2001 yılında verdiği karar, iki hak arasındaki ilişkiyi açık bir biçimde tanımlamıştır. Olayda, Nikaragua hükümeti, Awas Tingni yerli halkının geleneksel olarak yaşadığı arazideki ağaçları kesmek üzere, yerli halkın rızasını almaksızın, Koreli bir tomrukçuluk firmasına imtiyaz tanımlamıştır. Mahkeme, yerli halkın arazi üzerinde resmî bir hakkı söz konusu olmamasına rağmen, Nikaragua hükümetinin ‘Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi’nin ‘mülkiyet hakkı’ını teminat altına alan 21. maddesini ihlâl ettiği sonucuna varmıştır. Mahkeme, ‘mülkiyet’ kavramını tanımlarken, Batılı düşünüş biçimlerinin ötesine geçmiş ve yerli halkın toprakla kurduğu kendine has ilişkiye dikkat çekmiştir. Bunun salt bir sahiplik ilişkisi olmadığını belirten mahkeme, ilişkinin yerli halk için büyük bir anlam ifade eden maddî, manevî ve kültürel boyutlarına vurgu yapmıştır. Kararda, Nikaragua hükümetinin bu tarz eylemlerden imtina etmesine ve yerli halkın arazi üzerindeki geleneksel sahipliğinin resmiyete dökülmesine hükmedilmiştir. Hükümet 2008 yılında arazinin hakkını Awas Tingni yerli halkına devretmiştir (Kravchenko, 2012: 174-175).

‘Bir insan hakkı olarak çevre hakkı’nın uluslararası düzeyde kabulünü sağlayan ve önemli bir kısmı ‘yumuşak hukuk’ metni niteliğine sahip söz konusu belge ve kararlar ulusal düzeyde de etkisini göstermiş ve 1970’li yıllardan bu yana yüzden fazla ülke, anayasasında çevre hakkını doğrudan veya dolaylı olarak teminat altına almıştır.

7. Türk Hukukunda Çevre Hakkı

Bu başlık altında önce Anayasa, Çevre Kanunu ve diğer bazı kanunî düzenlemelerde, ardından da yargı kararlarında çevre hakkının yeri ele alınacaktır.

7.1. 1982 Anayasası’nda Çevre Hakkı

Çevre hakkı, 1982 Anayasası’nın 56. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre; “Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir.” Bu madde, Anayasa’nın ‘Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler’ başlığını taşıyan 3. bölümünde, ‘Sağlık Hizmetleri ve Çevrenin Korunması’ başlığı altında yer almaktadır.

Anayasalar çevre hakkını genellikle 'sosyal ve ekonomik haklar'la birlikte düzenleme yoluna gitmektedir. Bunun sebebi, 'çevre hakkını' da ihtiva eden 'dayanışma hakları'nın henüz tam mânâsıyla bağımsız bir hüviyete kavuşmamış olmasıdır. Dolayısıyla 1982 Anayasası'nın da bu hususta aynı tavrı benimsediği görülmektedir (Tunç ve Göven, 1997: 111). Fakat söz konusu maddenin, 'dayanışma hakları'nın ruhuna uygun bir biçimde düzenlendiği de belirtilmelidir (Hamamcı, 1983-1984: 176-177). Zira Anayasa çevre hakkını herkese tanımanın yanında, devlete ve vatandaşlara bu hususta yükümlülükler de getirmektedir. Oysa sosyal haklar için böyle bir 'hak-ödev' diyalektiğinden bahsedebilmek mümkün değildir (Tunç ve Göven, 1997: 113).

Çevre hakkını düzenleyen 56. madde, hakkın öğelerini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Buna göre, *hakkın konusunu* 'sağlıklı ve dengeli bir çevre' oluşturmaktadır. Çevre sözcüğü üzerinde herhangi bir tahdit olmaması, onun en geniş anlamda kullanıldığına işaret etmektedir. Şu hâlde, bu hükümlerle "tabii ve beşerî çevrenin beraber korunduğunu, hattâ bunun bir yaşam çevresi hakkı olduğunu" iddia etmek mümkündür (Akt. Özdek, 1993: 127-128). Öte yandan ilgili maddenin, hakkın konusunu 'yaşam hakkı'yla ilişkilendirerek düzenlediği de belirtilmelidir. 56. maddeye göre *hakkın öznesi* 'herkes'tir. Öyleyse herkes 'sağlıklı ve dengeli bir çevre'nin alacaklısı konumundadır. *Hakkın muhatabı* olarak devlet ve vatandaşlar belirtilmiştir. Ancak, hakkın öznesi olarak 'herkes' belirlenirken, hakkın muhatabı/yükümlüsü olarak devletin yanında yalnızca 'vatandaşlar'ın belirtilmesi yerinde bir düzenleme değildir (Semiz, 2014: 10-11). Buradaki sınırlamanın rasyonel bir temeli olmadığından, 'vatandaş olmayan' hak sahibi fertleri de, hakkın doğasına uygun bir biçimde 'yükümlü' olarak yorumlamak mümkün görünmektedir (Özdek, 1993: 127).

Çevre hakkının Anayasa'da 'sosyal haklar' başlığı altında düzenlenmesi, Anayasa'nın 65. maddesinin ihtiva ettiği kısıtlamalardan etkilenmesi riskini doğurmaktadır. Gerçekten de, 'devletin iktisadî ve sosyal ödevlerinin sınırlarını' konu alan bu madde; "*Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir*" hükmünü içermektedir. İlk olarak belirtmek gerekir ki; Anayasa'da 2001 yılında yapılan değişiklikte, söz konusu maddede yer alan 'ekonomik istikrarın korunması' ifadesinin yerine 'görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri' ifadesi getirilmiştir. Böylece, sosyal veya çevrenin korunmasına ilişkin gerekler, kimi durumlarda iktisadî gereklere tercih edilebilecektir. İkinci olarak, *çevrenin geliştirilmesi, çevre sağlığının korunması ve çevre kirliliğinin önlenmesi* hususunda 56. maddenin devlete getirdiği yükümlülüklerin gerçekleştirilmesi açısından, 65. maddenin kısıtlayıcı olabileceğini iddia etmek zordur. Bu maddede yer alan 'malî kaynakların yeterliliği' ölçütü, belki büyük malî kaynak isteyen 'geliştirme' veya 'eski hâle getirme' yatırımları için geçerli olabilecektir. Dahası, söz konusu madde devletin konuyla ilgili yükümlülüklerini ortadan kaldırmamakta, yalnızca sınırlamaktadır. Belirtilmesi gereken diğer bir husus, 65. maddenin içerdiği kısıtlamanın, çevre hakkının muhataplarından sadece devlete yönelmiş olmasıdır. Yani fertlerin yükümlülükleri bağlamında herhangi bir sınırlama yoktur. Diğer yandan, 56. maddenin çevre hakkını 'yaşam hakkı'yla ilişkilendirerek düzenlemesi, 65. maddenin devletin çevre koruma ödevini yerine getirmemesinin gerekçesi olarak ileri sürülmesine büyük oranda mânî olmaktadır (Güneş, 2014a: 87).

1982 Anayasası'nda 'çevre hakkı'yla dolaylı yoldan ilişkilendirilebilecek maddeler de mevcuttur. Sözgelimi; "mülkiyet hakkının kamu yararına aykırı kullanılmayacağına" hükmeden 35. madde, "devletin, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlayacağını" ifade eden ve böylece 56. maddedeki çevre kavramının içeriğine açıklık getiren 63. madde, "kıyı ve sahil şeritlerinden yararlanmada öncelikle kamu yararının gözetileceğini" belirten 43. madde, "devlet ormanlarının mülkiyetinin devrolunamayacağını ve kamu yararı dışında irtifak hakkına konu olamayacağını" ifade eden 169. madde, "devletin, toprağın verimli olarak işletilmesini korumak, geliştirmek ve erozyonla kaybedilmesini önlemek amacıyla gerekli tedbirleri almasını" öngören 44. madde ve "devletin, tarım arazileri ile çayır ve meraların amaç dışı kullanılmasını ve tahribini önlemek" amacına mâtuf görevlerini düzenleyen 45. madde, söz konusu maddeler arasındadır (Özdek, 1993: 130-131). Aynı şekilde, Anayasa'nın "*Anayasa ile tanınmış hak ve hürriyetleri ihlâl edilen herkes, yetkili makama geciktirilmeden başvurma imkânının sağlanmasını isteme hakkına sahiptir*" hükmünü içeren 40. maddesi ile "*Herkes, bilgi edinme (...) hakkına sahiptir*" ve "*Vatandaşlar ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye'de ikamet eden yabancılar kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yazı ile başvurma hakkına*

sahiptir” hükümlerini içeren 74. maddesini de usûlî haklar bağlamında ‘çevre hakkı’yla ilişkilendirmek mümkündür.

7.2. Çevre Kanunu ile Diğer Bazı Kanun ve Düzenlemelerde Çevre Hakkı

9.8.1983 tarih ve 2872 sayılı Çevre Kanunu, ‘Amaç’ başlıklı 1. maddesinde, ‘bütün vatandaşlar’ın ortak varlığı olan çevrenin korunması ve iyileştirilmesinden söz ediyordu. Buna mukâbil 26.4.2006 tarih ve 5491 sayılı ‘Çevre Kanunu’nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’un 1. maddesiyle yapılan değişiklikle, kanunun amacı; “*bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamak*” biçiminde formüle edilmiştir. Dolayısıyla bu yeni tanımla birlikte gerek ‘vatandaş-vatandaş olmayan’ ayrımı, gerekse de insanla diğer canlılar arasındaki ayrım kaldırılmış; böylece insan ve vatandaş merkezli anlayıştan uzaklaşmıştır (Öğütçü, 2009: 41).

Kanun’un, 5491 sayılı Kanun’la değişik 2. maddesinde çevre; “*Canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam*” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımda çevrenin, insanın beşerî çevresi de dâhil olmak üzere, en geniş biçimiyle tanımlandığı görülmektedir. Çevrenin korunmasında ‘sürdürülebilir çevre’ ve ‘sürdürülebilir kalkınma’ ilkeleri doğrultusunda hareket edilecek olması ise, bugünkü kuşaklar kadar gelecek kuşakların da hakkının teminat altına alınıyor olması açısından, ‘çevre hakkı’nın niteliğiyle örtüşür. Kanun’un, ‘çevrenin korunmasına, iyileştirilmesine ve kirliliğinin önlenmesine ilişkin genel ilkeleri’ sıralayan, değişik 3. maddesinin (a) bendi; “*Başta idare, meslek odaları, birlikler ve sivil toplum kuruluşları olmak üzere herkes, çevrenin korunması ve kirliliğinin önlenmesi ile görevli olup bu konuda alınacak tedbirlere ve belirlenen esaslara uymakla yükümlüdürler*” hükmünü içermektedir. Bu hükümde yer alan ‘herkes’ ifadesi, Kanun’un yükümlüler açısından da ‘dayanışma hakları’nın ruhuna uyduğunu göstermektedir.

Çevre Kanunu’nda, ‘çevre hakkının’ tatbikine imkân sağlayacak, usûle ilişkin bazı hükümlere yer verildiği görülmektedir. Sözgelimi Kanun’un, 5491 sayılı Kanun’un 21. maddesiyle değişik ‘Bilgi edinme ve başvuru hakkı’ başlığını taşıyan 30. maddesinin 1. fıkrası; “*Çevreyi kirleten veya bozan bir faaliyetten zarar gören veya haberdar olan herkes ilgili mercilere başvurarak faaliyetle ilgili gerekli önlemlerin alınmasını veya faaliyetin durdurulmasını isteyebilir*” demektedir. Çevre Kanunu’nun 30. maddesinin değişik 2. fıkrası ise “*Herkes 9.10.2003 tarihli ve 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu kapsamında çevreye ilişkin bilgilere ulaşma hakkına sahiptir. Ancak, açıklanması halinde üreme alanları, nadir türler gibi çevresel değerlere zarar verecek bilgilere ilişkin talepler de bu Kanun kapsamında reddedilebilir*” hükmünü ihtiva etmektedir. ‘Bilgi Edinme Hakkı Kanunu’nun ‘Bilgi verme yükümlülüğü’nü düzenleyen 5. maddesine göre ise “*Kurum ve kuruluşlar, bu kanunda yer alan istisnalar dışındaki her türlü bilgi ve belgeyi başvuranların yararlanmasına sunmak ve bilgi edinme başvurularını etkin, süratli ve doğru sonuçlandırmak üzere, gerekli idarî ve teknik tedbirleri almakla yükümlüdürler*” (Öğütçü, 2009: 41-42). Çevre Kanunu ayrıca, ‘Denetim, bilgi verme ve bildirim yükümlülüğü’ başlıklı değişik 12. maddesinde İdare’nin bilgi edinmesine yönelik hükümlere de yer vermektedir. Buna göre; “*İlgililer, Bakanlığın veya denetimle yetkili diğer mercilerin isteyecekleri bilgi ve belgeleri vermek, (...) denetim esnasında her türlü kolaylığı göstermek zorundadırlar.*” Öte yandan, Kanun’un ‘katılım hakkı’nı konu edinen değişik 3. maddesinin (e) bendi “*Çevre politikalarının oluşmasında katılım hakkı esastır. Bakanlık ve yerel yönetimler; meslek odaları, birlikler, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşların çevre hakkını kullanacakları katılım ortamını yaratmakla yükümlüdür*” ifadesiyle, yönetim esaslı bir sürece göndermede bulunmaktadır. Benzer biçimde, 2014 yılında çıkarılan ‘Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği’nin ‘Halkın katılımı toplantısı’ başlıklı 9. maddesinde; “*Halkı yatırım hakkında bilgilendirmek, projeye ilişkin görüş ve önerilerini almak üzere; Bakanlıkça yeterlik verilmiş kurum/kuruluşlar ve proje sahibinin katılımı ile Bakanlıkça belirlenen tarihte, projeden en çok etkilenmesi beklenen ilgili halkın kolaylıkla ulaşabileceği Valilikçe belirlenen merkezi bir yer ve saatte Halkın Katılımı Toplantısı düzenlenir*” hükmü yer almaktadır.

Bunun birlikte Çevre Kanunu, çevreye menfî etkilerde bulunan faaliyetlere yönelik yargısal başvuru hususunda herhangi bir hüküm ihtiva etmemektedir. Dolayısıyla gerek idarî gerekse de adlî yargı yoluna başvurunun, genel hükümler çerçevesinde yapılması söz konusudur. Yargı organından, çevreye zarar

veren faaliyetin durdurulması istenebileceği gibi, zararın tazmin edilmesi veya çevrenin eski hâline getirilmesi de talep edilebilir (Kaboğlu, t.y.: 84).

Kanun'un 'Kirlenme yasağı' başlıklı 8. maddesine göre; "Her türlü atık ve artığı, çevreye zarar verecek şekilde, ilgili yönetmeliklerde belirlenen standartlara ve yöntemlere aykırı olarak doğrudan ve dolaylı biçimde alıcı ortama vermek, depolamak, taşımak, uzaklaştırmak ve benzeri faaliyetlerde bulunmak yasaktır. Kirlenme ihtimalinin bulunduğu durumlarda ilgililer kirlenmeyi önlemekle; kirlenmenin meydana geldiği hallerde kirlenmeyi durdurmak, kirlenmenin etkilerini gidermek veya azaltmak için gerekli tedbirleri almakla yükümlüdürler." Kanun'un değişik 3. maddesinin (g) bendi; "Kirlenme ve bozulmanın önlenmesi, sınırlandırılması, giderilmesi ve çevrenin iyileştirilmesi için yapılan harcamalar kirlenmeyi veya bozulmaya neden olan tarafından karşılanır" hükmüyle 'kirlenmeyi öder' ilkesini benimsemektedir. Kanun'un 3416 sayılı Kanunla değişik 28. maddesine göre ise; "çevreyi kirlenmeler ve çevreye zarar verenler sebep oldukları kirlenme ve bozulmadan doğan zararlardan dolayı kusur şartı aranmaksızın sorumludurlar." Başka bir deyişle Kanun, 'objektif', yani kusura dayanmayan sorumluluk türünü benimsemektedir (Özdek, 1993: 135-137).

Çevre Kanunu dışında, çevre hakkı ile dolaylı yoldan ilişkilendirilebilecek bazı kanunların varlığından bahsetmek mümkündür. Sözgelimi 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, 2873 sayılı Millî Parklar Kanunu, 2960 sayılı Boğaziçi Kanunu, 3621 sayılı Kıyı Kanunu (Özdek, 1993: 138-139) ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu, bu düzenlemeler arasında sayılabilir. Bunlardan Türk Ceza Kanunu; 'Çevreye Karşı Suçlar' başlıklı 2. bölümünde, 181. maddede 'çevrenin kasten kirlenmesi', 182. maddede 'çevrenin taksirle kirlenmesi', 183. maddede 'gürültüye neden olma' ve 184. maddede 'imar kirliliğine neden olma' konularını düzenlemiş ve Kanun hükümlerini ihlâl ederek çevre kirliliğine sebep olanlara, 5 yıla kadar hapis cezası verilmesine hükmetmiştir (Ertan ve Ertan, 2005: 11).

Çevre Kanunu, bir çerçeve kanun niteliği taşıdığından, muhtelif alanlardaki uygulamaları yönetmeliklere bırakmıştır. Bu bağlamda şimdiye kadar çıkarılan yönetmelikler; Çevre Kirliliğini Önleme Fonu Yönetmeliği, Hava Kalitesinin Korunması Yönetmeliği, Gürültü Kontrol Yönetmeliği, Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği, Gemi ve Deniz Araçlarına Verilecek Cezalarda Suçun Tespiti ve Cezanın Kesilmesi Usulleri ile Kullanılacak Makbuzlara Dair Yönetmelik, Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği, Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği, Tıbbî Atıkların Kontrolü Yönetmeliği, Zararlı Kimyasal Madde ve Ürünlerinin Kontrolü Yönetmeliği, Tehlikeli Atıkların Kontrolü Yönetmeliği (Dadak, 2015: 323-324) olarak sıralanabilir.

7.3. Yargı Kararlarında Çevre Hakkı

Çevre hakkı, Anayasa Mahkemesi, Danıştay ve Yargıtay'ın muhtelif kararlarına dayanak oluşturmuştur (Turgut, 2011: 51).

Bu başlık altında, ilgili mahkemelerin aldıkları bazı kararlara, çevre hakkı bağlamında ana hatlarıyla değinilecektir¹.

Anayasa Mahkemesi (AYM) Kararları: AYM'nin bu bağlamdaki kararları ele alındığında ilk dikkat çeken husus; Mahkeme'nin 'çevre'ye ilişkin detaylı bir tanım yapmıyor olmasıdır. AYM, ele aldığı meselenin çevre kavramı içine girip girmediğini, her bir kararında, ayrı ayrı tespit etmektedir. Bu bağlamda AYM; "madencilik faaliyetlerini, tabii güzellikleri, kentsel dönüşümü, av ve yaban hayvanları ile bunların tabii yaşam ortamlarını, imar planlarını, su, kıyı ve sahil şeritlerini" çevre kavramı içinde değerlendirmektedir. Oysa 'çevre'nin geniş bir muhtevayla tanımlanması, çevre hakkının layıkıyla korunması açısından önemlidir. Şu hâlde, sağlıklı ve dengeli bir çevrenin aslî unsurlarını ortaya koyan bir tanımın yapılmasında yarar vardır. Öte yandan, Anayasa'nın 56. maddesiyle getirilen ve doktrinde somut olmadığı eleştirisine mâruz kalan yükümlülüklerin, AYM kararlarıyla da somut hâle getirilmediği görülmektedir. Kararlarda, çevreye ilişkin olarak koruma, geliştirme ve kirliliği önleme yükümlülüklerinin nasıl gerçekleştirileceği detaylı olarak ortaya konmamıştır. 'E. 1985/11' sayılı dava,

¹ Bu kararlara ilişkin başlıca örnekler şunlardır: *Anayasa Mahkemesi:* E. 2006/129, K. 2009/121; E. 2006/99, K. 2009/9; E. 2008/39, K. 2008/134; E. 2004/70, K. 2009/7; E. 1990/23, K. 1991/29. *Danıştay:* 8.D. E. 2008/6285; 8.D. E. 2007/9827, 6. D. E.2000/3626, K. 2001/5220; 6.D. E. 1992/296, K. 1992/3338; 6.D. E. 98/510, K. 98/1828; Dan. İDDGK, E. 2005/2403, K. 2008/2286. *Yargıtay:* 4. HD. E. 2001/12708, K. 2002/8915 (karşı oy yazısı) (Turgut, 2011: 51).

bu duruma bir istisna teşkil etmektedir. İmar Kanunu'nun muhtelif hükümlerinin ele alındığı bu kararda, devletin ilgili yükümlülüklerini gerçekleştirebilmesinin sürekli bir gözetim ve denetimle mümkün olduğu ifade edilmiş, bunu sağlamanın en etkili yollarından biri olarak da 'yapı ruhsatı' gösterilmiştir (Semiz, 2014: 43). Turgut (2011: 51-52); çevre hakkı bağlamında devletin yükümlülüklerini somutlaştırması bakımından bir davaya daha dikkat çekmektedir. Ona göre, 2006 yılında Çevre Kanunu'nda değişiklikler yapan 5491 sayılı Kanun'un kimi hükümlerinin iptali istemiyle açılan davada, AYM'nin, "devletin bazı faaliyetleri 'çevresel etki değerlendirmesi' kapsamı dışında bırakmamasına, mevzuatın bir hükmünün uygulanmasını henüz yayımlanmamış yönetmeliklere bırakarak çevre hakkının korunmasında belirsizlik yaratmamasına ve denetim yetkisinin devredileceği kurumları kanunda belirtmesine" yönelik kararları, bir ölçüde somutlaştırma işlevi görmektedir.

AYM'nin, çevre hakkına ilişkin kararlarında, Anayasa'nın çevreyle ilgili hükümlerini 'bağımsız bir ölçü norm' olarak bir arada kullanmadığı anlaşılmaktadır. Sözelimi, ormanlar çevrenin bir unsuru olmakla birlikte, bunlara dönük düzenlemeler Anayasa'nın 169. maddesine uygunluğu açısından denetlenmekte; bu maddeyle beraber '56. maddeye uygunluk' denetimi yapılmamaktadır. Bu hususta benzer bir yaklaşımı 1991/29 sayılı kararda görmek mümkündür. Kararda sahil şeridinin genişliğine ilişkin düzenlemeler, Anayasa'nın 43. maddesine uygunluk bağlamında incelenmiş, 56. maddeye ilişkin ancak kısmî bir denetim yapılmıştır. Bu davalar, AYM'nin çevre hakkının korunması meselesine verdiği öneme ilişkin oldukça fikir verici örneklerdir. Diğer yandan Mahkeme'nin çevre hakkını gerçekleştirmenin en etkili araçları olan 'çevresel usûlî haklar'a hiç yer vermediği söylenebilir. Bu durum, Mahkeme'nin söz konusu hakları teminat altına alan uluslararası hukukî metinleri değerlendirmemesinin bir sonucudur. Son olarak AYM'nin, çevre-kalkınma çelişkisi karşısında tercihini daha ziyade kalkınmadan yana yaptığını, bu hususta istikrarlı bir tavır olmamakla birlikte; kararlarını iktisadî faaliyetlerin kesintiye uğramaması yönünde tesis ettiğini söylemek mümkündür (Semiz, 2014: 44).

Danıştay Kararları: Danıştay kararlarına konu olan bazı idarî işlemlerde, 'kalkınma' amacının baskın olduğu dikkat çekmektedir. Gökova ve Aliğa'ya termik santral inşası gibi örnekler, kamuoyuna da mâl olmuş bu tarz işlemlerdendir. Dava konusu olan bu işlemler karşısında Danıştay'ın tavrı, uyguladığı ilkeler bağlamında farklılık göstermiştir. Sözelimi Gökova davasında Danıştay, Çevre Kanunu'nda yer alan; çevrenin korunması ve iyileştirilmesi amacının "ekonomik ve sosyal kalkınma hedefleriyle uyumluluk" ölçüsüyle sınırlanmasını katı bir biçimde yorumlayarak iptal istemini reddederken, Aliğa davasında, Çevre Kanunu'nun önceki davada değinmediği hükümlerini esas alarak, dava konusu işlemi iptal etmiştir (Özdek, 1993: 173-175). Benzer biçimde, Bergama-Ovacık'ta siyanürlü altın işletilmesi iznine karşı açılan iptal davasına ilişkin kararında da, Danıştay; yaşam hakkı, çevre hakkı ve kamu yararına atıfta bulunarak, söz konusu işlemi iptal etmiş ve tavrını çevreden yana koymuştur (Şahin, 2000: 218). Danıştay'ın bu tarz kararlarına ilişkin örnekler çoğaltılabilir. Dolayısıyla, çevre hakkına ve çevre hukukuna ilişkin ilkelerin, Danıştay tarafından giderek daha fazla içselleştirildiğini söylemek mümkündür (Özdek, 1993: 175).

Anayasa'nın 'çevre hakkı'nı düzenleyen 56. maddesinin ve düzenlemedeki çevre kavramının en geniş kapsamıyla ele alınmıyor olması meselesine, AYM kararları bahsinde değinmiştik. Gerçekten de AYM; baz istasyonlarıyla ilgili bir kararında, meseleyi imar planları ve belediyelerin bu husustaki yetkileri bağlamında ele almış, ilaveten 56. maddeye de aykırılık tespit etmiştir. Buna mukâbil Danıştay, "baz istasyonlarının meskûn mahalde kurulup kurulmayacağına düzenlenmesinde sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının dikkate alınması" bağlamında, konunun 56. maddeyle ilişkisini doğrudan tesis etmiştir (Turgut, 2011: 54-55). Danıştay'ın çevreye ilişkin kararlarında dikkati çeken diğer bir husus; dava ehliyeti bakımından 'menfaat' kavramını oldukça geniş yorumluyor olmasıdır. Danıştay, muhtelif davalarda belde sakinlerinin dava açmasına yapılan itirazları genellikle reddetmekte, dahası, davaya konu faaliyetin gerçekleştiği yörede ikamet etmeyenlerin açtığı bazı davaları da, ehliyet yönünden kabul etmektedir. Nitekim Danıştay; "(...) çevre, tarihi ve kültürel değerlerin korunması, imar uygulamaları gibi kamu yararını yakından ilgilendiren konularda sübjektif ehliyet koşulunun, bu durum dikkate alınarak yorumlanması gerektiğine" dikkat çekmektedir (Turgut, 2011: 56). Danıştay kararlarıyla ilgili son bir husus 'kirleten öder' ilkesiyle ilgilidir. Bu bağlamda dikkat çeken konu, kirletenlerin, para cezaları gibi idarî müeyyideler ve kimi idarî yükümlülükler sebebiyle çok sayıda iptal davası açıyor olmalarıdır. Bu davalar karşısında Danıştay'ın genel temayülü, taleplerin reddi doğrultusundadır. Bu,

elbette olumlu bir yaklaşımdır. Fakat Mahkeme, bu kararlarında geleneksel bir anlatım tarzı benimsemekte ve çevreye has belirlemelerde bulunmamaktadır. Oysa bu müeyyideler 'kirleten öder' ilkesinin asli maksadıyla örtüştüğü gibi, Anayasa'nın 56. maddesinin ve Çevre Kanunu'nun 3. maddesinin fertlere getirdiği ve aslında bahse konu ilkeyi de teyit eden yükümlülüklerin bir gereğidir. Dolayısıyla bu hususların somut dava konuları bağlamında kendisine yer bulması, çevre hukuku esaslarının yerleştirilmesi bakımından önem taşımaktadır (Turgut, 2011: 59).

Yargıtay Kararları: Yargıtay, uzun yıllar boyunca, gerek 1930'lu yıllarda yürürlüğe giren 'Umumî Hıfzıssıhha Kanunu' ve 'Belediyeler Kanunu'na aykırılıktan kaynaklanan ceza davaları, gerekse de komşuluk hukukundan ve mülkiyet hakkının kullanımından kaynaklanan tazminat davaları aracılığıyla çevreye alakalı pek çok karara imza atmıştır. Mahkeme, çevre sorunlarından kaynaklanan tazminat davalarında, uzunca bir süre Türk Medenî Kanunu'nun 'komşu hakkı'nı düzenleyen eski 661. maddesinden (yeni 737. md.) hareket etmiştir (Erim, 1997: 391). Bu madde; "*Herkes, taşınmaz mülkiyetinden doğan yetkileri kullanırken ve özellikle işletme faaliyetini sürdürürken, komşularını olumsuz şekilde etkileyecek taşkınlıktan kaçınmakla yükümlüdür. Özellikle, taşınmazın durumuna, niteliğine ve yerel âdete göre komşular arasında hoş görülebilecek dereceyi aşan duman, buğu, kurum, toz, koku çıkartarak, gürültü veya sarsıntı yaparak rahatsızlık vermek yasaktır*" demektedir. Dolayısıyla Yargıtay'ın bu konuya ilişkin kararları, eskiden 'kokunun giderilmesi', 'gürültünün önlenmesi', 'baca dumanının verdiği zararın tazmini' gibi konuları ihtiva ederken, endüstrileşmeyle birlikte fabrikaların duman veya kimyevî maddeler saçarak çevreye verdikleri zararlar veya petrol artıklarının üreticileri zarara uğratması gibi konular da, Mahkeme kararlarındaki yerini almıştır. Bu bağlamda; bir taşınmazdan kaynaklanarak, hava, su ve toprak yoluyla başka bir taşınmaz üzerinde etkide bulunan 'maddî müdahaleler'in komşuda ve genel olarak çevrede yarattığı rahatsızlık ve sıkıntının önlenmesi ve bunlardan kaynaklanan zararın tazmini, yalnızca komşunun değil, çevrenin de korunmasını sağlamaktadır (Boyacı, 1990: 153-154).

Yargıtay, 2872 sayılı Çevre Kanunu'nun çevrenin korunması hususunda daha kapsamlı kurallar getirmesinden sonra da, uzunca bir süre söz konusu uygulamayı sürdürmüştü; Mahkeme'nin, Çevre Kanunu'nun tatbikindeki bu gecikmesi, literatürde eleştiri konusu olmuştur (Erim, 1997: 391). Nihayet Mahkeme; 1990/8617 sayılı kararında, Medenî Kanun'un komşuluk hukukuna taalluk eden hükümlerinin, Çevre Kanunu ve İmar Kanunu'yla birlikte değerlendirilmesi gerektiğine hükmetmiştir. Bununla birlikte Mahkeme'nin, çevreye ilişkin kararlarında 'çevre hakkı' kavramından uzak hareket ettiği görülmektedir (Özdek, 1993: 176-177). Bunda, bilimsel içtihatların çevre hukukunun kendine has karakterine yabancı olmasının da rolü vardır. Mahkeme'nin, 2002/8915 sayılı kararında, Çevre Kanunu'nun 28. maddesindeki kusursuz sorumluluğu tatbikindeki tavrı, çevre hakkı kavramından ne denli uzak hareket ettiğinin açık bir delilidir. Mahkeme, Yatağan termik santralinden kaynaklanan çevre kirliliği sebebiyle, manevi tazminat talebiyle açılan davada, meseleyi tamamen özel hukuka ilişkin geleneksel kavramlarla ele almıştır. "Haksız fiil hükümlerini esas alarak bunun için kusurun şart olduğunu vurgulayan Mahkeme, zararı da klasik ve katı bir yaklaşımla değerlendirmiştir" (Turgut, 2011: 59). Buna mukâbil, kararda yer alan 'karşı oy açıklaması', 'çevre hakkı'na ve Çevre Kanunu'nun 28. maddesine yaptığı vurgu sebebiyle kayda değerdir (bkz. Heravi, 2006).

SONUÇ

Geçtiğimiz yüzyılda çevre sorunlarının ciddi boyutlara ulaşarak dünya gündemini belirleyen bir hüviyet kazanmaya başlaması, insanlığın soruna çözüm arayışlarını da beraberinde getirmiştir. Çevre sorunlarının 'sınır tanımayan' niteliğinin, fertlerin ve devletlerin sorunun çözümüne ilişkin tek başına sergiledikleri gayretleri yetersiz kılacağı açıktır. Bu gerçekten hareketle sorunun çözümünün uluslararası düzeyde bir dayanışmayı gerektirdiği sonucuna varılmış; bu bağlamda çevreyi bu düzeyde inşa edilecek bir hukukun öznesi hâline getirme fikri ağırlık kazanmıştır. 1970'li yıllardan itibaren çevre sorunlarıyla ilgili olarak uluslararası düzeyde tertip edilen konferanslar ve yapılan sözleşmeler, bu amaca mâtuflar girişimlerdir. İşte çevre hakkı, söz konusu gelişmeler sonucunda ortaya çıkan deklarasyonların ve belgelerin en kilit kavramlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dayanışma hakları arasında sayılan bu hak; 'sağlıklı bir çevre'yi, gelecek kuşaklar da dâhil olmak üzere herkesin hakkı olarak değerlendirmekte, böyle bir çevrenin hayat bulması doğrultusunda yine herkesi yükümlü kılmaktadır.

Çevre hakkının uluslararası alanda tedavüle girmesi, yukarıda bahsi geçen ve genel itibariyle ‘bağlayıcı olmayan’ belgeler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Sağlıklı bir çevre hakkını, ister yaşam hakkı veya sağlık hakkı gibi diğer temel insan haklarının gerçekleştirilmesinin bir aracı, isterse de bizatihi bağımsız bir hak olarak ele alsın, söz konusu belgeler bir ‘opinio juris’ yaratmış ve devletler söz konusu uluslararası gelişmelere bigâne kalamamışlardır. Bunun bir neticesi olarak ‘çevre hakkı’, bugün itibariyle yüzden fazla ülkenin anayasasında yerini almıştır. Türkiye de, anayasasında çevre hakkına yer veren ve bu hakkı ‘yaşam hakkı’ bağlamında tanıyan ülkelerden biridir. Bunun yanında Çevre Kanunu’nun; pek çok hükmü itibariyle ‘çevre hakkı’nın ruhuna uygun olarak formüle edildiği görülmektedir. Buna mukâbil, bilhassa yüksek mahkemelerin çevreye ilişkin kararları bağlamında, çevre hakkının tatbiki açısından bazı zorlukların olduğu da açıktır. Kararların bir kısmı; çevre hakkının yargı organlarınca tam anlamıyla içselleştirilmediğini, ‘temel bir hüküm’ olarak ele alınmadığını, hakkın tatbiki açısından büyük önem taşıyan usûlî haklara yer verilmediğini ve çevre-kalkınma çelişkisinde kimi zaman kalkınmadan yana tavır alındığını ortaya koymaktadır. Bu durumun, çevre sorunlarına ilişkin toplumsal farkındalık düzeyiyle yakın bir ilişkisi olduğuna kuşku yoktur. Farkındalık düzeyinin yükselmesi ve çevresel usûlî hakların geliştirilmesi; fertlerin ve toplulukların, kendi çevrelerinin kaderini tayin haklarını artıracak, bunun hakkın tatbikine her düzeyde yansımaları ise olumlu olacaktır.

KAYNAKÇA

Abdulahkimoğulları, Erdal, Özcan Sezer ve Mahmut Akpınar (2011), "Küresel, Ulusal ve Yerel Düzeyde Bir İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkının Gelişimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 14, ss. 61-88.

Alica, Süheyla Suzan (2011), "Çevre Denetiminde İdarenin Sorumluluğu", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XV, Sayı: 4, ss. 87-119.

Boyacı, Ender Kâmil (1990), "Mahkeme Kararlarında Çevre Sorunları", *Yargıtay Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 1-2, ss.153-191.

Collins, Lynda (2007), "Are We There Yet? The Right to Environment in International and European Law", *JSDLP*, Vol: 3, Issue: 2, ss. 119-153.

Coşkun, Vahap (2003), "İnsan Hakları Kapsamı Üzerine Tartışmalar ve Liberal Perspektif", *Prof. Dr. Ergun Önen'e Armağan*, İstanbul, MÜHFY.

Cullet, Philippe (1995), "Definition of an Environmental Right in a Human Rights Context", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 13, ss. 25-40.

Dadak, Kemal (2015), "Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 5, ss. 309-326.

Donnelly, Jack (1995), *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, (Çev. Mustafa Erdoğan ve Levent Korkut), Ankara, Yetkin Yayınları.

Ebeku, Kaniye SA (2003), "The Right to a Satisfactory Environment and the African Commission", *African Human Rights Law Journal*, Volume: 3, No. 2, ss. 149-166.

Erdoğan, Mustafa (1998), "İnsan Haklarına Kavramsal Bir Yaklaşım", *Liberal Düşünce*, Sayı: 12, Güz, ss. 7-16.

Erdoğan, Mustafa (2005), "Anayasa Mahkemeleri Önemli midir? Orta Avrupa'da Anayasa Yargısı ve Demokrasinin Pekişmesi", *AÜHFD*, Cilt: 54, Sayı: 3, ss. 1-22.

Erim, Refet (1997), "Türkiye'de Yasama, Yürütme ve Yargının Çevre Yaklaşımları", *İnsan, Çevre, Toplum*, Yay. Haz. Ruşen Keleş, İkinci Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, ss. 372-394.

Ertan, Birol ve Kıvılcım Akkoyunlu Ertan (2005), "Çevre Hukukunda Sorumluluk", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 38, Sayı: 3, Eylül, ss. 1-18.

Ertaş, Şeref (2012), *Çevre Hukuku ve Hayvan Hakları Hukuku*, İkinci Baskı, İzmir, İleri Yayınları.

Görmez, Kemal (1989), "Çevre, Çevre Sorunları ve Çevre Politikaları Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 3, ss. 6-10.

Gözler, Kemal (2006), *Anayasa Hukukuna Giriş: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Sekizinci Baskı, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları.

Güneş, Ahmet Mithat (2010), "Aarhus Sözleşmesi Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIV, ss. 299-333.

Güneş, Ahmet Mithat (2012), "Yeni Anayasa Yapım Sürecinde Çevre", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, No. 4, Aralık, ss. 107-119.

Güneş, Ahmet Mithat (2012-2013), "Aarhus Sözleşmesi ve Çevresel Bilgiye Erişim Hakkı", *Dicle Üniversitesi HFD*, Cilt: 17-18, Sayı: 26-27-28-29, ss. 25-40.

Güneş, Ahmet Mithat (2014a), "Çevre Hakkının Bireysel Başvuruya Konu Edilebilirliği Üzerine", *TAAD*, Yıl: 5, Sayı: 16, ss. 79-103.

Güneş, Ahmet Mithat (2014b), "Uluslararası Hukuk Açısından Sınır Bölgelerinde Bulunan Nükleer Santraller", *TAAD*, Yıl: 5, Sayı: 17, ss. 1-25.

- Hamamcı, Can (1983-1984), “Çevre Hakkı Üzerine Düşünceler”, *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt: 5-6, ss. 171-180.
- Hamowy, Ronald (2003), “Çevresel Hareketin Retoriği Üzerine Birtakım Mülâhazalar”, Çev. Yusuf Şahin, *Liberal Düşünce*, Cilt: 8, Sayı: 30-31, Bahar-Yaz, ss. 121-136.
- Heravi, Dilara (2006), *Yatağan Termik Santrali Kararı (Manevi Tazminat)*, Çevre Hukuku Dersi İçin Örnek Olay Sunumu, <http://www.anayasa.gen.tr/law315-sunumlar.htm>, Erişim: 02.04.2017.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. (1988-1989), “Çevre Hakkı Üzerine (Bir Danıştay Kararının Düşündürdükleri)”, *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt: 10-11, ss. 107-137.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. (1991), “‘Dayanışma Hakları’nın Hukuksal Değeri (Soyut Talepler mi, İnsan Hakları mı)”, *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt: 13, ss. 37-48.
- Kaboğlu, İbrahim Ö. (t.y.), *Çevre Hakkı*, Ankara, İletişim Yayınları.
- Kapani, Münici (1993), *Kamu Hürriyetleri*, Yedinci Baskı, Ankara, Yetkin Yayınları.
- Keleş, Ruşen (2015), *100 Soruda Çevre, Çevre Sorunları ve Çevre Politikası*, İkinci Baskı, İzmir, Yakın Kitabevi Yayınları.
- Kılıç, Selim (2012), “Çevre Hakkının Gelişim Sürecinde İnsan Haklarının Rolü”, *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt: 30, ss. 21-39.
- Kışlalıoğlu, Mine ve Fikret Berkes (2005), *Çevre ve Ekoloji*, Dokuzuncu Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları.
- Kravchenko, Svitlana (2012), “Environmental Rights in International Law: Explicitly Recognized or Creatively Interpreted”, *Florida A & M University Law Review*, Volume: 7, Number: 2, Spring, ss. 163-180.
- Lewis, Bridget (2012), “Environmental Rights or A Right to the Environment? Exploring the Nexus Between Human Rights and Environmental Protection”, *Macquarie Journal of International and Comparative Environmental Law*, Volume: 8 (1), ss. 36-47.
- Olgun, Hakan (2017), “Ekofeminizm: Kadın-Doğa İlişkisi ve Ataerkil Tahakküm”, *Yeşil ve Siyaset: Siyasal Ekoloji Üzerine Yazılar*, (Ed.) Orçun İmga ve Hakan Olgun, İkinci Baskı, Ankara, Liberte Yayınları, ss. 387-421.
- Öğütçü, Muhlis (2009), “Dayanışma Hakkı Olarak Yurttaşların Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkı”, *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt: 27, ss. 35-48.
- Önder, Tuncay (2003), *Ekoloji, Toplum ve Siyaset*, Ankara, Odak Yayınları.
- Özdek, Yasemin (1993), *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı*, Ankara, TODAİE Yayınları.
- Özkan, Noyan (2006), “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Çevre Hukuku”, *Çevre Hukuku Sempozyumu*, (Ed.) Emel Badur, Ankara, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, ss. 57-67.
- Rodriguez-Rivera, Luis E., (2006), “The Human Right to Environment and the Peaceful Use of Nuclear Energy”, *Denver Journal of International Law & Policy*, Volume: 35, No. 1, ss. 173-192.
- Semiz, Yasemin (2014), “Anayasa Mahkemesi’nin Çevre Hakkı Perspektifi”, *Hacettepe HFD*, 4 (2), ss. 9-46.
- Shelton, Dinah (2002), *Human Rights, Health & Environmental Protection: Linkages in Law & Practice*, Health and Human Rights Working Paper Series No. 1, WHO.
- Shelton, Dinah (2011), “Human Rights and the Environment: Substantive Rights”, in *Research Handbook on International Environmental Law*, (Eds.) Malgosia Fitzmaurice, David M. Ong and Panos Merkouris, Edward Elgar Publishing, Cheltenham and Northampton, ss. 265-283.
- Susskind, Lawrence E. (1994), *Environmental Diplomacy: Negotiating More Effective Global Agreements*, Oxford University Press, New York and Oxford.

Şahin, Yusuf (2000), "Uluslararası Ticari Tahkimle İlgili Anayasa Değişikliğinin Çevresel Boyutu Üzerine", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, ss. 215-229.

Şahin, Yusuf (2012), "Çevre Hakkı Üzerine Mülâhazalar", *Liberal Düşünce*, Yıl: 17, Sayı: 66, Bahar, ss. 127-129.

Şahin, Yusuf (2017), "Çevre Sorunları ve Liberalizm", *Yeşil ve Siyaset: Siyasal Ekoloji Üzerine Yazılar*, (Ed.) Orçun İmga ve Hakan Olgun, İkinci Baskı, Ankara, Liberte Yayınları, ss. 219-236.

TC Adalet Bakanlığı (2015), *Tematik Bilgi Notu: Çevre ve AİHS*, [http://www.inhak.adalet.gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/tematik_bilginotu/saglik/Environment%20\(%C3%87EVRE%20VE%20AVRUPA%20%C4%B0NSAN%20HAKLARI%20S%C3%96ZLE%C5%9EMES%C4%B0\).pdf](http://www.inhak.adalet.gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/tematik_bilginotu/saglik/Environment%20(%C3%87EVRE%20VE%20AVRUPA%20%C4%B0NSAN%20HAKLARI%20S%C3%96ZLE%C5%9EMES%C4%B0).pdf), Erişim: 09.01.2017.

Tunç, Hasan ve Yusuf Göven (1997), "Çevre Hakkı ve 1982 Anayasası", *AÜ Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, ss. 103-127.

Turgut, Nükhet (2009), *Çevre Politikası ve Hukuku*, Ankara, İmaj Yayınları.

Turgut, Nükhet (2011), "Çevre Hakkı - Kuramsal ve Ampirik Çerçeve, İlgili Temel Kavram ve İlkeler: Yargının Rolü", *Danıştay ve İdari Yargı Günü Sempozyumu*, Ankara, Danıştay Tasnif ve Yayın Bürosu Yayınları, No: 81, ss. 13-62.

Uz, Abdullah (2008), "Türkiye'de Çevre Hakkının Mülkiyet Hakkı ve Özel Teşebbüs Hürriyeti Üzerindeki Etkileri", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 41, Sayı: 3, Eylül, ss. 99-124.

Wood, Harold W. (1985), "The United Nations World Charter for Nature: The Developing Nations' Initiative to Establish Protections for the Environment", *Ecology Law Quarterly*, Volume: 12, Issue: 4, September, ss. 977-996.

Yurtcanlı-Duymaz, Seda (2013), "Çevre Örgütlerinin Çevresel Yönetime Katılma Sürecinde Dayandığı Haklar", *TBB Dergisi*, 107, ss. 173-198.